

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра політології

Особливості пострадянського демократичного транзиту Грузії

Кваліфікаційна робота

за спеціальністю 052- Політологія

освітнього рівня «магістр»

Студента II курсу 1 групи

денної форми навчання

спеціальності «Політологія»

Рудюк Дмитра Володимировича

Науковий керівник:

доктор політичних наук, професор

Ткач Олег Іванович

Допущений до захисту:

Завідувач кафедри: _____

КИЇВ – 2020

Зміст

ВСТУП	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичного транзиту	5
Висновки до першого розділу	27
Розділ 2. Формування демократичних політичних інститутів Грузії.....	30
Висновки до другого розділу	54
Розділ 3. Еволюція моделі демократичного транзиту Грузії.....	55
Висновки до третього розділу.....	82
Висновки	84
Список використаних джерел	88

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Пострадянську Грузію доцільно віднести до групи країн з незавершеним демократичним транзитом.

Актуальність даної роботи складається в можливості часткового використання практики грузинських реформ. Україна не може цілком повторити досвід реформ іншої країни. Але, з огляду на визначену схожість у політичному і соціально-економічному житті держав, ми можемо провести визначені паралелі, що стануть корисними для проведення якісних змін в Україні.

Гібридний політичний режим дозволив досягти стабільності, але не довгодіючої і не забезпечує умови для інтенсивного розвитку. Проблеми модернізації багато в чому обумовлені конфігурацією політичних інститутів і, на думку багатьох дослідників без демократичних перетворень не можуть бути вирішені.

Важливу, якщо не ключову роль політики в здійсненні модернізаційного прориву визнають також представники ліберального крила правлячої еліти, у виступах яких основним напрямком суспільно-політичного розвитку сучасної України заявлена побудова демократичного суспільства.

Таким чином, дослідження досвіду зарубіжних країн в процесі переходу до консолідованої демократії є досить важливим.

Актуальність теми дослідження також обумовлена складністю і суперечливістю сучасних політичних процесів, викликаним падінням колишніх тоталітарних/авторитарних режимів і виникненням нових самостійних держав, що вступили на шлях встановлення і зміцнення демократії в умовах трансформації політичної системи суспільства.

Метою дослідження є аналіз демократичного транзиту в Грузії.

Зазначена мета роботи обумовлює постановку наступної низки дослідницьких **завдань**:

- 1) дослідити теоретично-методологічні основи демократичного транзиту;
- 2) проаналізувати формування політичних інститутів Грузії;
- 3) розкрити модель демократичної трансформації пострадянської Грузії

Об'єктом дослідження є демократичний транзит.

Предмет дослідження — особливості пострадянського демократичного транзиту в Грузії.

Методами дослідження є історичний, інституціональний, структурно-функціональний та порівняльний метод. В комплексі вони дали змогу розглянути трансформацію режиму як історично детермінований компонент еволюції політичних систем. Застосовуючи системний підхід, розглянуто політичний режим як складний, багаторівневий, цілісний феномен із безліччю внутрішніх зв'язків і зовнішніх чинників функціонування. Завдяки принципу цілісності політичний режим розглядається як інституційна єдність. У межах неоінституційного підходу актори, стратегії та ресурси трансформацій визначаються як відносно постійні елементи політичних режимів. Динаміка кризи задається впливами зовнішнього середовища, взаємодіями акторів з приводу публічної влади. Застосовність цього підходу до вивчення перехідних суспільств пов'язана з тим, що він дає змогу поєднати статичні та динамічні моделі політичного процесу. Завдяки застосуванню біхевіористського методу проаналізовано мотиви поведінки правлячої еліти й акторів громадянського суспільства, мобілізаційні можливості структур.

Структура дослідження обумовлена метою і предметом дослідження, відповідає логіці наукового пошуку і складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел зі 112 найменувань. Загальний об'єм роботи складає 97 сторінок.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичного транзиту

Ще зовсім недавно останню чверть минулого ХХ ст. було прийнято описувати як епоху глобальної демократизації, що сприймався як головний напрямок світової динаміки. Дійсно, ті роки пройшли в контексті розпаду авторитарних і посттоталітарних режимів і поступового становлення демократичних інститутів і практик у цілому ряді країн, що оголосили себе «новими демократіями».

У той період багато хто був переконаний, що концепт «третьої хвилі» глобальної демократизації здатний забезпечити нехай попередню, але разом з ту досить цільну теоретико-методологічну рамку для осмислення і прогнозування цих процесів.

У контексті демократизації Грузії дипломатичні відносини України з Грузією були розглянуті в працях А. О. Фурса «Ретроспектива українсько-грузинських відносин у міжнародному контексті» і А. Аджaparідзе «Формування сучасної договірно-правової бази українсько-грузинських відносин: успіхи і труднощі», збірнику наукових праць «Україна і Грузія в міжнародних відносинах: історія і загальні проблеми сучасності», де аналізуються українсько-грузинські відносини в контексті взаємодії двох держав на міжнародній арені, а саме в рамках міжнародних організацій і загальної зовнішньополітичної мети - інтеграції в ЄС.

Особливості розвитку незалежної Грузії вивчав ряд дослідників, зокрема: З. Бежанішвілі, Д. Берулава, Л. Буракова, А. Єгіазарян, В. Кулик, Н. Мендкович, А. Оганджян, М. Разорєнова й ін. Для розуміння економічної політики М. Саакашвілі і її наслідків корисні монографії економістів Л. Буракової і Н. Мендковича, у яких представлені діаметрально протилежні точки зору щодо ефективності економічних реформ у Грузії і їхнього впливу на розвиток держави.

Один з лідерів національного руху, перший президент Грузії З. Гамсахурдіа керував країною порівняно недовго, однак, його правління припало на бурхливий і яскравий період в історії держави. Наприкінці 80-х рр. XX ст., відчуваючи, що влада вислизає з рук, комуністичне керівництво республіки намагалося вирішувати назрілі проблеми з позиції сили. Шукати компроміс з опозицією, домовлятися з її представниками грузинські чи комуністи те не хотіли, чи не вміли. Яскравим виявленням такої позиції стало залучення армії для розгонові учасників мітингу біля Будинку Уряду 9 квітня 1989 р., унаслідок якого загинуло близько 20 осіб. Це трагічна подія не залякала опозиціонерів, навпаки, – сприяла їхньому об'єднанню в Комітет національного порятунку, до якого приєднався і Гельсинський Союз, очолювана З. Гамсахурдіа. Згодом, після ряду трансформацій союзу демократичних сил, майбутній президент очолив політичний блок «Круглий стіл-вільна Грузія», який став однією з найбільш популярних політичних організацій у республіці. 1990 р. опозицією було досягнуто першого значного успіху – прийняття принципово важливого закону про загальні багатопартійні вибори, що послужив поштовхом до подальших кардинальних змін у Грузії, відкривши легітимний шлях до зміни влади за допомогою механізму виборів.

28 жовтня 1990 р. відбулися вибори у Верховної Ради Грузії, у яких брали участь 11 різних партій. Більшість місць – 155 – одержав «Круглий стіл», 64 – комуністи, 16 – «Народний фронт Грузії»¹²⁰. За результатами таємного голосування головою Верховної Ради було обрано З. Гамсахурдіа. Незабаром під його керівництвом була ліквідована система органів радянської влади, ухвалено закон про місцеві вибори.

На референдумі про відновлення державної незалежності Грузії 31 березня 1991 р. абсолютна більшість громадян (98,9%) відповіла на поставлене запитання ствердно. Після впровадження в Грузії інституту президентства З. Гамсахурдіа було обрано президентом, спочатку рішенням Верховної Ради (14 квітня), згодом – на усенародних виборах (26 травня).

Новообраному президентові відразу довелося зіштовхнутися з поруч викликів: руйнівний Рачинський землетрус, невдалі бойові дії під Цхінвалі в Південній Осетії, невирішений конфлікт в Абхазії і т.п.. Так само, як абсолютна більшість колишніх республік СРСР, на початку 90-х рр. ХХ ст. молода незалежна держава страждала від соціально-економічних потрясінь, зв'язаних із утратою звичайних загальносоюзних ринків збуту для своєї продукції, виходу з загальносоюзної енергосистеми.

Відповідно до пануючій у той час точці зору (С. Хантінгтон), «третьої хвилі» демократизації почалася в середині 1970-х рр. у Південній Європі, потім поширилася на Латинську Америку, досягла деяких країн Південно-Східної Азії і, зрештою, під впливом усе більш очевидного колапсу комуністичних режимів і спроб перебудови в СРСР, захопила країни Центральної і Східної Європи, а потім і весь пострадянський простір [41].

При цьому майже ні в кого не виникало сумнівів, що, на відміну від перших двох «хвиль», що завершувалися частковим відновленням політичного простору диктатур і автократії, «третьої» – від «півдня» до «сходу» – має всі шанси уникнути консервативного «відкату». Стали навіть з'являтися прогнози щодо наближення «четвертої хвилі», що торкнеться мусульманського світу.

Описуючи й аналізуючи тенденції політичного розвитку у світі, багато дослідників піддалися цілком з'ясовній спокусі і почали сприймати сучасні політичні трансформації у виді єдиного лінійного вектора – від розпаду тих або інших різновидів авторитаризму до поступового вибудовування консолідованої демократії ліберального типу.

Світовий політичний розвиток (що розуміється як векторний, лінійний) багатьма став трактуватися в парадигмі «демократичного транзиту», відповідно якого всі «перехідним» країнам неминуче належить пройти через типологічно єдині стадії демократизації: ерозія і розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституційна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, зрештою, демократична консолідація.

Хоча вважалося, що швидкість просування до консолідованої ліберальної демократії, залежить від сукупності внутрішніх і зовнішніх обставин, сам вектор руху бачилося цілком визначеним.

Поняття транзиту як логічної фази в розвитку суспільства від відомого вихідного пункту до настільки ж відомого кінцевого результату корениться в представленні про лінійних і універсальних патернах розвитку, до яких схильні всі суспільства. Л. Даймонд назвав таку методологічну установку «телеологічною спокусою».

З узагальненого критерію оцінки окремих стадій конкретного демократичного розвитку консолідована демократія перетворилася на реальний «пункт призначення», що раніш або пізніше досягнуть усі «перехідні» політії. Модель демократичної консолідації була покликана служити теоретико-методологічним обґрунтуванням «виходу з невизначеності» у парадигмі лінійного транзиту.

Демократичний транзит – політичний процес, що відбувається в існуючому правовому полі держави і супроводжується зламванням інститутів політичного режиму, що відживає, встановленням і зміцненням широкої мережі демократичних інститутів громадянського суспільства і посиленням демократичних функцій державно-владних структур [40, с. 49].

Демократичний транзит – процес трансформації посттоталітарних суспільств, що має на меті установи демократії. Він охоплює весь спектр суспільних відносин, а саме: політику, економіку, соціальну структуру, керування, культуру і духовну сферу.

Термін «демократичний транзит» вимагає встановлення ряду критеріїв, до яких можна віднести причини, тривалість, періодизацію, зовнішньополітичний аспект і результати.

Основною причиною зміни політичних режимів є політична та соціально-економічна криза в суспільстві.

Перехід до демократії (демократичний транзит) розуміється як тимчасовий процес.

Політологи «демократичний транзит» трактують як процес трансформації посттоталітарних суспільств, що має на меті установи політичної демократії.

При цьому акцентуємо увагу на слові «транзит» – спосіб руху до мети, маршрут, у якому не виключені як прямі і гладкі відрізки шляху, так і ямкуваті, «тупикові». Він є нечітким періодом часу, що протікає між падінням тоталітарного режиму і моментом, коли важелі влади виявляються під повним контролем демократичного режиму, що змінює його. Цей період завершується, коли дана демократія наділяє себе законними інститутами і конституцією, коли демократичні керівники забезпечили своє верховенство, визнане армією і номенклатурою, що уможливлює мирний перехід влади.

Українська учена О. Марчак під «демократичним транзитом» розуміє «поліморфні процеси переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого, причому, як кінцевий результат, зовсім не обов'язково і навіть рідко виступає демократія» [18, с. 4]. Варто вказати і те, що термін «демократичний перехід» є більш нейтральним порівняно з терміном «перехід до демократії». Адже останній указує на кінцеву мету процесу транзиту – установлення демократії, що у чистовому виді зустрічається нечасто.

У контексті дослідження нас найбільше цікавить політичний транзит. Отже нам необхідно вирішити ще одну важливу методологічну проблему: з'ясувати сутність і співвідношення категорій «політична трансформація» і «політичний транзит». Політичний транзит, на відміну від політичної трансформації, є більш широким і багаторівневим процесом [6, с. 884].

Якщо розуміти транзит як процес системної трансформації основних сфер суспільства і держави в цілому, то політична трансформація в такому аспекті є основною частиною транзиту, що охоплює якісні зміни інституціональних і процедурних механізмів функціонування політичної системи. Варто сказати, що саме ця складена транзиту є однією з найважливіших. Таким чином, бачимо, що ці два процеси знаходяться в

тісному зв'язку, адже в окремо узятому політичному сегменті і конкретному тимчасовому проміжку вони означають тотожні політичні процеси. Російський дослідник В. Гельман узагалі пропонує вживати щодо постсоціалістичних країн терміни «трансформація» і «транзит» як синоніми.

У транзиті можна умовно виділити п'ять основних складених елементів: 1. Передумови політичного транзиту. У політичній науці визначають три головних структурних передумови демократії: знаходження національної єдності і відповідної ідентичності; досягнення досить високого рівня економічного розвитку; масове поширення таких культурних норм і цінностей, за які є обов'язковим визнання демократичних принципів, довіра до головних політичних інститутів, міжособистісна довіра, відчуття громадянства і т.п.. 2. Початкова крапка політичного транзиту, з якої власне починається транзит як процес. Вона є дуже важливою, адже задає характер і напрямок руху протягом транзиту. Такими вихідними точками є тоталітаризм, авторитаризм і їхні модифікації. 3. Мета транзиту – це той стан суспільства, політичної системи, режиму влади, до якого рухається соціумів у процесі демократичного перетворення. Існування цього елемента обумовлене тим, що практично у всіх відомих концепціях політичного транзиту особливе місце приділяється опису тієї ідеальної моделі політичної системи, що і є метою будь-якої політичної трансформації. Метою політичного транзиту є встановлення демократичного режиму, а саме «консолідованої демократії».

Консолідація демократії – це процес встановлення й адаптації демократичних структур, інститутів і норм, що частково або цілком визнаються цивільним суспільством як легітимні. Це складний процес, що здобуває різноманітних форм і розвертається в різних напрямках і завершується зміцненням інститутів і норм демократії, забезпечуючи їхню стабілізацію і виживання.

Узагалі він передбачає: встановлення і відтворення демократичної політичної практики, моделей і зразків поведінки демократичної політичної

культури; подальше оповіщення практики роботи різних демократичних політичних структур; прогресуючу адаптацію до змін, що відбуваються в процесі практичного втілення демократичної моделі в життя; досягнення деякими інститутами чіткої ідентичності і визначеного ступеня автономії щодо громадянського суспільства; розширення підтримки демократичних інститутів, що через відсутність явних загроз демократичному устрою можуть час від часу зіштовхуватися з проблемами, породженими їхнім власним функціонуванням [15, с. 44].

Етап консолідації демократії є тим інтегральним результатом усього попереднього ходу процесу демократизації, від якого залежить майбутнє новоутвореного демократичного режиму.

4. Власне процес транзиту з його специфічним змістом, що визначається його внутрішніми сутнісними характеристиками. У цілому процес демократичного транзиту є складним і тривалим процесом, що на різних етапах може мати ту або іншу спрямованість. Виходячи з цього, процес політичного транзиту поділяється на різні стадії.

Як відомо, у середовищі транзитологів не існує єдиного бачення етапів демократичного транзиту. Це обумовлено своєрідністю процесів демократизації в кожній із країн, що, своєю чергою, обумовлене різною стартовою ситуацією, специфікою соціокультурного розвитку, геополітичними впливами і т.п.. Щодо постсоціалістичного простору, то більшість дослідників схиляються до думки про запровадження моделі «демократичної консолідації», що нині служить базою для теоретико-методологічного обґрунтування «виходу з невизначеності» – переходу до демократії недемократичних політичних режимів.

Із середини 1980-х рр. у політичній науці під впливом визначених процесів – спочатку регіональних, а потім і загальносвітових поступово починає формуватися новий напрямок політологічних досліджень – транзитологія. Якщо підійти до даного поняття зі строго етимологічних позицій, то транзитологічні дослідження припускали аналіз політичних змін

перехідного характеру, зв'язаних зі становленням нового якісного стану політичної системи. Однак на практиці термін «транзитологія» придбало більш вузьке значення, тому що предметом досліджень даного напрямку став процес переходу від автократичних форм правління до демократичного. Тому предметом транзитології як щодо самостійної дисципліни в рамках політичної науки стали проблеми демократизації.

Демократизація означає процес політичних і соціальних змін, спрямованих на встановлення демократичного порядку. Як пише російський політолог А. Мельвіль, «історія становлення і розвитку демократичних норм і практик говорить про те, що демократія – це процес, процес розвитку, розширення і відновлення ідей і принципів, інститутів і процедур» [21, с. 40].

У сучасній теорії і практиці демократія і демократизація не гарантує рішення тих або інших проблем, і лише створює умови для досягнення поставлених цілей. Результат же залежить від умови протікання демократичного процесу, від характеристики сил, що будуть на нього впливати, від їхніх здібностей вирішувати проблеми, від зовнішніх обставин, що впливають на внутрішню політику.

С. Хантінгтон уводить поняття «хвиля демократизації», під якою він розуміє групу переходів «від недемократичних режимів до демократичного, котрі відбуваються у певний період часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямку в даний період» [41, с. 45].

До цієї хвилі відноситься також лібералізація або часткова демократизація в тих політичних системах, що не стають цілком демократичними. Американський політолог дійшов висновку, що в сучасному світі мали місце три хвилі демократизації.

Кожна з них стосувалася порівняно невеликого числа країн, і під час кожної відбувалися переходи й у недемократичному напрямку. За кожною з перших двох хвиль демократизації впливав відкат, під час якого деякі, хоча і не всі, країни, що здійснили перший перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління. Розуміючи всю ступінь умовності своїх

досліджень, С.Хантінгтон виділив наступні періоди хвиль демократизації: перша, довга хвиля демократизації 1828 – 1926 р.; перший відкіт 1922 – 1942 р.; друга, коротка хвиля демократизації 1943 – 1962 р.; другий відкіт 1958 – 1975 р.; третя хвиля демократизації починається з 1974 р. і триває донині.

Як критерії демократичного мінімуму дослідники виділили наступні: по-перше, 50 відсотків дорослого чоловічого населення повинне мати право голосу; по-друге, відповідальний глава виконавчої влади має або зберігати за собою підтримку більшості у виборному парламенті або обиратися в ході періодичних усенародних виборів.

Аналізуючи відкоти після першої і другої хвиль демократизації С. Хантінгтон прийшов до наступних висновків. Серед факторів, що сприяли транзитові під час перший і другого відкатів, американський політолог називає такі: недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед ключових груп еліти і широкої громадськості; економічна криза або крах, що загострив соціальний конфлікт і що підвищила популярність твердих заходів, що могли бути застосовані тільки авторитарним урядом; соціальна і політична поляризація, найчастіше викликана діями лівих урядів, що намагалися проводити надмірно багато великих соціально-економічних реформ; рішучість консервативних груп середнього і вищого класу забрати популістські і ліві рухи, а також нижчий клас від політичної влади; зникнення закону і порядку в результаті тероризму і повстанських рухів; інтервенція або завоювання недемократичною іноземною державою.

По-друге, переходи від демократії до авторитаризму, крім тих, що були викликані діями іноземних акторів, майже завжди здійснювалися тими, хто стояв при владі або близько до влади в демократичній системі.

За одним або двома можливими виключеннями, не було випадку, щоб кінець демократичній системі поклало всенародне голосування або всенародне повстання. Переважна більшість переходів від демократії до авторитаризму приймало форму або військові перевороти, або переворотів, що здійснюються виконавчою владою, коли демократично обрана глава

виконавчої влади рішуче поривав з демократією і зосереджував уся владу у своїх руках, зазвичай шляхом оголошення надзвичайного або військового стану.

По-третє, у багатьох випадках, як першого, так і другого відкатів демократичні системи замінялися історично новими формами авторитарного правління. Фашизм відрізнявся від колишніх форм авторитаризму своєю масовою базою, ідеологією, партійною організацією і прагненням охоплювати і контролювати велику частину суспільства [39, с. 88].

Бюрократичний авторитаризм відрізнявся від колишніх форм військової правління в Латинській Америці своїм інституційним характером і економічною політикою. По суті, обидві нові форми авторитаризму представляли собою реакцію на соціальний і економічний розвиток.

Як потенційні причини, що можуть сприяти третьому відкотові, можуть бути наступні: зниження легітимності демократичних режимів через систематичну нездатність діяти ефективно; загальна економічна криза, що також може в багатьох країнах позбавити демократію легітимності; виникнення ефекту «снігової хвилі» через перехід до авторитаризму демократичної держави; перехід декількох демократичних країн до диктатури через відсутність багатьох необхідних для демократії умов, що також може привести до ефекту «сніжної кулі»; успішна експансія з боку недемократичної держави стосовно демократичних країн; виникнення різних форм авторитаризму, що відповідають потребам у свій час: авторитарний націоналізм, релігійний фундаменталізм, олігархічний авторитаризм, популістські диктатури, групові диктатури, що можуть поставити під свій контроль усе суспільство.

Аналізуючи демократизацію авторитарних режимів, А.Мельвіль дійшов висновку, що в більшості випадків успішних демократичних транзитів ініціатива йшла зверху від частини правлячої еліти, що розкололася на прихильників перетворень, або реформаторів, і супротивників змін, або консерваторів.

Реформи починаються не з демократизації, а з попередньої лібералізації режиму. На відміну від дійсної і інституціонально підкріпленої демократизації ця лібералізація майже цілком контролювалася верхами.

Між демократизацією і лібералізацією є принципові відмінності. Так, в авторитарних умовах лібералізація може включати об'єднання політичних і соціальних змін, таких як ослаблення цензури в ЗМІ, розширення ступеня волі незалежних робочих організацій, відновлення ряду індивідуальних юридичних гарантій, повернення політемігрантів, толерантність щодо політичної опозиції.

Демократизація є більш широким і специфічно політичним поняттям, оскільки передбачає відкрити конкуренцію за право контролю над урядом, а це, у свою чергу, передбачає вільні вибори, що визначають склад кабінету. Лібералізація модифікує взаємозв'язки держави і громадянського суспільства, а демократизація в основному змінює взаємини між державою і політичним суспільством як таким.

Реформатори в боротьбі з консерваторами шукали підтримку в громадянському суспільстві, опозиційних рухах. Балансуючи між охоронцями режиму і його радикальних супротивників, реформатори-центристи протягом часу витримували політикові дозовані реформи.

Однак санкціонована ними легалізація радикальної опозиції як нового суб'єкта політичного процесу, а також викликана цим відповідна консолідація консерваторів неминуче вели до зростання суспільної напруженості і загострення конфліктів.

У більшості випадків успішних демократичних переходів рішення політичного протиріччя складалося в оформленні особливого роду пакту між сторонами, що встановлює «правила гри» на наступних етапах демократизації і визначені гарантії для переможених.

За цим впливали перші вільні вибори, що приводили до влади лідерів і представників радикальної опозиції. Перемога останніх, як правило, не була тривалою. Як тільки нова демократично обрана влада була змушена

здійснювати болючі економічні реформи, негативна масова суспільна реакція на них приводила до влади в ході наступних демократичних виборів, що одержали назву «виборів розчарування», уже не радикалів, а в основному вихідців зі старих правлячих сил, що врівноважували нову політичну систему [25, с. 76].

Інституціоналізація демократичних процедур, і, насамперед зміни політичної влади, закладала необхідні основи для можливої в подальшому консолідації демократії, що, не є обов'язковим результатом початих процесів демократичних перетворень. Нова демократична політична реальність закріплювався щораз в особливому, індивідуальному, але неминучому сплаві з попередніми, недемократичними традиціями.

Перехід до демократії (демократичний транзит) розуміється як тимчасовий процес. Він являє собою нечіткий період часу, що протікає між падінням режиму і моментом, коли важелі влади виявляються під повним контролем змінюючого його демократичного режиму. Він завершується, коли дана демократія наділяє себе законними установами і конституцією, коли демократичні керівники забезпечили своє верховенство, визнане армією і номенклатурою, тим самим, роблячи можливим мирні переходи влади. Така оцінка задовільного завершення цього процесу, на думку французького політолога Гі Ерме, є по суті його визначенням. Таким чином, процес переходу вчені розділяють на три етапи: лібералізацію, демократизацію і соціалізацію.

Розвиток цієї ідеї у варіанті ми знаходимо в теоретичному підході американського дослідника А. Пшеворського. Саме його робота «Демократія і ринок. Політичні й економічні перетворення в Східній Європі і Латинській Америці» одержала найбільшу популярність у ході третього етапу становлення транзитології, для якого характерними є перші спроби тестування транзитологічної парадигми для пояснення східноєвропейських і пострадянських трансформацій [26, с. 386].

У частині другого зазначеного дослідження «Переходи до демократії» Пшеворські визначає перехід як процес, що перебігає від *ancien regime* до Нової Республіки. Відправним пунктом перехідного процесу, таким чином, є попередній авторитарний *status quo*, *ancien regime* і соціальні умови, що сприяли його виникненню, а для позначення його кінцевої точки Пшеворські використовує бразильський термін «Нова Республіка» (у такий спосіб у Бразилії позначена період від вересня 1988 року, якому передувало скинення військового режиму, обрання національного конгресу і прийняття Конституції).

Сам процес переходу вчений розділяє на два великих етапи: лібералізацію і демократизацію, у границях якої він виділяє два аспекти: вивільнення з-під авторитарного режиму і конституювання демократичного правління.

Розглянемо основні проблеми аналізу умов демократизації. Дослідження «третьої хвилі» демократизації в порівняльній політології загострило ряд дослідницьких проблем і сформулювало нові крапки напруги. В узагальненому виді вони зводяться до наступних протиставленням: контекстуалізм vs універсалізм, глобалізм vs локалізм, інституціоналізм vs екологізм, самолегітимація vs легітимація економічною ефективністю, демократична дифузія vs демократична еволюція.

При дослідженні сучасних перехідних процесів збереглося і навіть загострилося давнє протиріччя контекстуалізм vs універсалізм. Прагнення виявити особливі закономірності становлення демократії часто приводило дослідників до пошуку якихось єдиних ключових факторів (економічних, соціальних, політичних), які б виступали пояснювальними змінами каузальних зв'язків. Орієнтація на універсальні причини демократизації супроводжувалася забуттям історичного і культурного контексту, а виходить, і особливих механізмів і характеристик перехідних процесів. Знання універсальних причин виявлялося значною мірою важко застосовним до аналізу окремих країн або в силу надмірної абстракції, або через вірогідні

його характер. Так, виявлялося, що показник рівня економічного розвитку в якості пояснювальної перемінної не працює для Індії, а індустріалізація - у Малайзії.

У цьому зв'язку деякі дослідники відмовляються від універсалізму на користь пошуку, може бути, і з працею перевіряються на багатьох прикладах, але працюючих в окремих випадках історичних обставин політичної демократії. Д. Руешемейер, Е. Стефенс і Дж. Стефенс відкидають допущення про однорідність причинних структур демократизації. Використовуючи «однакові ключові перемінні, що схоплюють процеси демократизації» у Європі, Латинській Америці і Карибському басейні, вони роблять висновок, що «сполучення причин і, отже, шляхів до демократії (і диктатурі) було різним у різних історичних контекстах і в різних регіонах» (Rueshemeyer, Stephens and Stephens, 1992, p. 284). Т. Карл і Ф. Шміттер стверджують, що «пошук причин демократії на основі вірогідн зв'язків з економічними, соціальними, культурними, психологічними чи міжнародними факторами не дав поки ні загального закону демократизації, не створить його, імовірно, і в найближчому майбутньому, незважаючи на недавнє розростання випадків». Відповідно вони відкидають проблему «набору єдиних і однакових умов» унаслідок «сприйнятливого до обставин розуміння» демократичних переходів (Karl, Schmitter, 1991, p. 270). Подібні ідеї підтримує також К. Реммер, що пише про те, що «більшість задоволена ощадливих побудов, подібні теорії модернізації, сприяє обмеженому проникненню в емпіричні зміни в часі і просторі, тоді як більш багаті і більш усебічні пояснювальні зусилля прагнуть одержати складні і піддаються не систематичній перевірці фактами історичні оцінки політичної демократії» (Remmer, 1995, p. 110).

Відзначена характеристика «третьої хвилі» демократизації як світового явища загострила проблему співвідношення глобальні фактори vs локальні фактори. Порівняльна політологія в 50-70-і роки базувалася на вивченні національних політичних систем як автономних одиниць порівняльного аналізу. Ця автономність розглядалася як аксіоматичний постулат і рідко

піддавалася рефлексії. На цій основі відзначалося деяке відчуження між вивченням політичних систем у порівняльній політології й у відносно самостійній галузі - міжнародній політиці. Остання, навпаки, розглядала політичний процес у кожній окремій країні, найчастіше підкоряючи внутрішні фактори зовнішнім, а процес демократизації трактувала як результат глобальних змін у міжнародній системі і його інтенсивність як перемінну, залежну від місця політичної системи у світовій політиці. Уже відзначені С. Хантінгтоном фактори «третьої хвилі» демократизації явно підкреслюють велику значимість глобальних умов у порівнянні з локальними. Мелвін Кін у цьому зв'язку виділяє так називаний транснаціональний вид порівняльного дослідження, коли національна держава вивчається як компонент великої міжнародної системи (Kohn, 1989, p. 24), а Роберт Ісаак поряд з цим підкреслює значення «екстеріоризації внутрішніх чи структур політик» (Isaak, 1992, p. 20).

Аналізуючи процес становлення демократії в Південній Кореї і на Тайвані, Роберт Скалапіно підкреслює вирішальне значення інтернаціоналізації економіки, утворення, інформаційних потоків. Зокрема, він пише: «Регіональні і глобальні тенденції значною мірою сприяли руху до демократії в цих країнах. У вік, коли сучасні засоби масової інформації негайно і жваво поширюють новини по світі, кончина марксизму-ленінізму і триумф демократії швидко усвідомлюються як серед мас, так і на рівні елит. Особливо значимою було поширення коштовної інформації про найкращу стратегію для здійснення і підтримки швидкого економічного розвитку. Тайвань і Південна Корея застосували подібне знання» (Scalapino, 1994, p. 136). Ларрі Дайамонд, Ендрю Янош і Данкворт Растоу поряд із внутрішніми факторами виділяють військова поразка, економічні санкції, міжнародні спортивні події, багатобічний тиск, кінець холодної війни й удосконалення комунікаційної технології в якості важливих пояснюючих перемінних сучасної демократизації (Diamond, 1993; Janos, 1991; Rustow, 1990).

Однак існує і позиція, що коли знову проявилася прагнення до

незалежності національних груп (так називаний неотрайбалізм), як і подальша глобалізація політичних процесів розглядаються як погрозу демократизації (Barber, 1994, p. 268-272).

Значна увага в транзитології приділяється не факторам, які відносяться до зовнішніх умов демократизації (мається на увазі весь комплекс — економічні, соціальні, культурні, міжнародні і т.д. умови «навколишнього середовища»), а внутрішнім для політичної системи — інституціональним факторам. Це напруга можна була б позначити як інституціоналізм vs екологізм. «Новий інституціоналізм» як методологічна орієнтація дослідження демократії в порівняльній політології ґрунтується на переконанні, що «політична демократія залежить не тільки від економіки і соціальних умов, але і від композиції політичних інститутів» (March, Olsen, 1984, p. 738).

Джеймс Марч і Йохан Олсен, яким і належить попереднє висловлення, будують свою нову інституціональну теорію політики і демократії, відштовхуючи від критичного розгляду найбільш характерних теоретичних підходів у політичній науці починаючи з 50-х років. Це — (1) контекстуальний підхід, схильний розглядати політику як інтегральну частину суспільства і менш схильний відокремлювати політичну систему від іншого суспільства; (2) редуційний підхід, схильний розглядати політичні феномени як загальні умови індивідуального поведження і менш схильний приписувати результати політики організаційним структурам і правилам відповідного поведження; (3) утилітаристський підхід, схильний розглядати дія як виникає з раціонально визначеного власного інтересу і менш схильний розглядати дія як відповідь на обов'язки і борг; (4) інструментальний підхід, схильний визначати проведення рішень і розподіл ресурсів як центральні проблеми політичного життя і менш уважний до способів, за допомогою яких політичне життя організоване навколо руху змісту в символах, ритуалах і церемоніях; (5) функціональний підхід, схильний розглядати історію як ефективний механізм для досягнення єдино придатного еквілібріума і менш

зацікавлений імовірністю поганої адаптації і неоднозначністю в історичному розвитку (March, Olsen, 1989, р. 3-8). Звідси впливають і нові методологічні орієнтації інституціоналізму.

Інституціональний підхід, що розвивається цими й іншими дослідниками (Grofman, Lijphart, 1986; Stepan, Skach, 1994), розглядає політичні інститути як фундаментальні ознаки політики і найважливіші фактори стабільності і змін у політичному житті. Інституціональний аналіз, не заперечуючи значимості інших умов політичної організації, усе-таки наполягає на більш незалежній ролі в політику політичних інститутів; вони є більш ніж дзеркалом соціальних сил. Процес демократизації чи здійснюється не здійснюється, демократія зміцнюється

чи не зміцнюється в залежності від структури і характеру діючих політичних інститутів, а також від інституціональних реформ, що повинні носити всебічний і перманентний характер. Так, Д. Марч і И. Олсен вважають, що для сучасної демократії важливим є те, на який тип держави орієнтована інституціональна реформа: корпоративно-угодну (corporate-bargaining) чи модель суверенну, інституціональну, універсамну (supermarket) державні моделі (March, Olsen, 1989, р. 112-115).

Поширився інтерес до визначення ролі форми державного правління (парламентська чи президентська республіки) у процесі демократичної консолідації. Альфред Степан і Кінді Скеч думають, що чистий парламентаризм (голова виконавчої влади повинний бути підтриманий більшістю законодавчих органів влади і може піти у відставку, якщо не одержить вотум довіри; виконавча влада - звичайно разом із главою держави - вправі розпустити органи законодавчої влади і призначити вибори) має тенденцію більше корелювати з подібною консолідацією, чим чистий президенціалізм (у законодавчої влади є фіксований електоральний мандат, що є її власним джерелом легітимності; голова виконавчої влади наділений фіксованим електоральним мандатом, що є його власним джерелом легітимності) (Stepan, Skach, 1994, р. 77-87).

Хуан Лінц, чия стаття викликала суперечки, доводить, що парламентарні системи є більш придатними для стабільної демократії, ніж президентські (Linz, 1990). Арндт Лейпхарт висуває спірне положення про те, що система пропорційних виборів більше корелює зі стабільними демократіями, що є парламентарними (Lijphart, 1995, р. 71-84). Відзначимо ще одне дослідження, де «новий інституціоналізм» був застосований до аналізу демократій періоду «третьої хвилі». Адам Пшеворські, *обумовлюючи* демократію як «систему керованої відкритої чи завершеності організованої невизначеності», формулює проблему здатності демократії до підтримки свого власного існування мовою теорії вірогідн колективного чи вибору децентралізованої стратегічної згоди. По Пшеворському, «політичні сили погоджуються з нинішньою поразкою, тому що вони вірять, що інституціональна структура, що організує демократичн конкуренцію, дасть можливість їм просунути свої інтереси в майбутньому». При визначеному наборі соціоекономічних умов деякі інституціональні структури можуть бути консолідовані, а інші немає. При інших умовах жоден комплекс інститутів не запобіжить поразки (Przeworski, 1991, р. 28, 39).

Дослідник Х. Лінц, проаналізувавши «недемократичні режими», відрізняє авторитарні режими від тоталітарних. На його думку, авторитарні режими не мають, як правило, чітко розробленої ідеології. Вони припускають обмежений й контрольований плюралізм у політичному мисленні, думках й навіть миряться з наявністю «напівопозиції». Керівництво життям підданих у таких системах не є зовсім тотальним: немає органу контролю соціальної та економічної інфраструктури громадянського суспільства, над виробничими одиницями, профспілками, навчальними закладами, масовими організаціями, засобами масової інформації, церквою. Умовою існування тоталітарних режимів є масовий ентузіазм, тоді як авторитарного правління — пасивність мас. Тоталітаризм вимагає масової підтримки й формує її, він не може без неї обійтися. Авторитаризм, навпаки, тому й задовольняється формальною лояльністю, що пасивність населення — умова його існування. Але в той же

час авторитарна система непримиренна до реальної політичної конкуренції за владу, до широкої участі мас у прийнятті рішень з важливих проблем, наприклад, вибори або інші форми. Вона перешкоджає також реалізації прав навіть на елементарному рівні.

Підхід Х. Лінца був визнаний зразковим у компаративістиці, оскільки він визначає специфіку недемократичних систем, співвідносячи їх з позитивними характеристиками демократії й протиставляючи авторитарні режими тоталітарним. Більшість існуючих й існуючих недемократичних режимів мають авторитарний характер. Специфіку авторитарних режимів визначити важко, «...тому що, на відміну від тоталітаризму, автократія — це категорія, яка містить риси, що не є ані демократією, ані тоталітаризмом» (Є. Вятр).

Це режим «з розмитими межами, чітко фіксуючий лише те, що це — не демократія й не тоталітаризм й що влада при ньому належить або одній людині, або обмеженій групі осіб. А в іншому — що залишає широке поле для гри уяви й що допускає, що може бути й військова диктатура, й деспотія, й монархія». Тому більшість визначень авторитаризму не дозволяє зафіксувати специфіку даного типу політичних режимів. «Держава, керована владою, незалежно від народного обрання й контролю, є авторитарною». Однак ця ознака не визначає специфіку авторитарних систем й цілком є прикладною до тоталітарних режимів.

Визначення Х. Лінца включає негативні критерії: обмежений плюралізм, відсутність ретельно розробленої ідеології, заборона активної політичної участі широких мас.

Для характеристики розходжень між авторитарними режимами країн, що розвиваються, та економічно розвинутими демократіями була популярна антитеза «слабкий розвиток-надсильна влада» й «надрозвиток - слабка влада», вважалось, що розкриття змісту даної антитези дозволяє уявити всі крайні й найбільш значущі ситуації, властиві кожному виду суспільства.

Однак подальші дослідження показали, що наскільки вводить в оману виявляється поняття «надсильна влада» стосовно більшості держав «третього світу».

Незважаючи на зовнішню видимість, африканські країни в дійсності не керуються; вони страждають не від надлишку влади, але від її недоліку — почасти через слабкість, навіть відсутності політичних партій. Африканська держава в дійсності є слабкою державою» (тобто сильна влада ототожнювалася з владою насильницькою).

Могутність африканського політичного лідера спирається на політичну порожнечу. Слабкість проміжних структур, що начебто б й надає величі й безмежність його влади, у той же час значно скорочує засоби його впливу на суспільство. Не випадково автори дійшли висновку щодо неефективності західних державних інститутів у більшості країн світу.

Так, іспанський дослідник Ж. Коломер вважає, що у світі нараховується лише три десятки суверенних національних держав (крім імперій), інші проекти державного будівництва, на його думку, закінчилися невдачею, оскільки «не вдалося досягти ані внутрішньої монополії на владу, ані зовнішнього суверенітету».

У той же час для того, щоб пояснити «недолік влади» у розвинутих державах й продемонструвати неефективність механізмів прийняття рішень, необхідно показати, що вони блокуються занадто великим потоком вимог, що виходять із суспільства. Іншими словами, політика в сучасних демократіях має доцентровий характер, тому центральна влада не може належним чином управляти, оскільки всі соціальні очікування тут виражаються в політичних термінах.

Таким чином, влада найчастіше виявляється жертвою власного успіху в розвинутих суспільствах, де розходження між приватної й державними сферами усе більше стирається. І тоталітарний й авторитарний типи режимів є неконкурентними й не терплять існування опозиції. Однак у характері, цілях й ступеня участі між авторитарними й тоталітарними формами

правління є розходження. У тоталітарних системах ступінь участі високою, підкріпленою ідеологією максимального злиття держави і суспільства й їхнього взаємного проникнення.

Тому що тоталітарні системи націлені на масштабні зміни соціального порядку, вони використовують стосовно суспільства сполучення тактики «соціальної хірургії» й патерналістського заступництва поряд з легітимуючою «демонстраційною» участю мас у політику. Ніяких вимог «знизу», але обов'язкова підтримка й повний контроль за любими, у тому числі громадськими, ініціативами в обмін на соціальну підтримку населення.

Авторитарні режими, що мають проблеми легітимності (військові диктатури) або не мають таких (традиційне суспільство), зацікавлені у мінімальному рівні громадської участі в політичному процесі. Громадські організації можуть існувати, лише будучи включеними в систему патрон-клієнтських відносин. Влади використовують стратегії маніпулювання й імітації участі, що є компонентом легітимації влади. Врахування вимог тут за мінімального рівня підтримки й мінімальному рівні реалізації соціальних програм.

Невизначеність й широта поняття «авторитаризм», а також розмаїтість нових незалежних держав сприяли створенню різних типологій. Однією з перших стала типологія З. Шилза. Він виділив два проміжних типи режимів, що знаходяться між крайніми полюсами — демократією й тоталітаризмом: це така, «що опікує демократію», гіпертрофією виконавчої влади, й «олігархія, що модернізується», що властиве домінування військової або бюрократичної кліки, байдужної до проблем демократизації країни.

Згодом Шилз додав ще один, зникаючий тип режиму — «традиційну олігархію». Л. Даймонд виходячи з логіки «третьої хвилі демократизації» поряд з авторитарними режимами й ліберальними демократіями виділяє два проміжних типи: псевдодемократії і електоральні демократії. Д. Аптер на основі порівняння виділяв наступні типи авторитарних режимів: диктаторські; олігархічні; не прямо представницькі; прямо представницькі.

Така розмаїтість типології визначається наступними причинами: типології режимів конструюються в контексті теоретичних парадигм, прихильниками яких є їхні автори, а вони значно відрізняються; побудова типології рідко є самостійною задачею, характер основної проблеми накладає відбиток на типологію; класифікувати політичні режими способом, що задовольняє всіх, є нездійсненною задачею; саме різноманіття форм авторитарних режимів призводить до створення нових, диференційованіших типологій (вдалий приклад такої типології запропонований Г. В. Голосовим) й до спроб визначення рис авторитаризму. Л.Даймонд пропонує наступний перелік: прагнення виключити політичну опозицію (якщо така існує) із процесу артикуляції політичних позицій й прийняття рішень; прагнення використовувати силу у вирішенні конфліктних ситуацій й відсутність демократичних механізмів контролю за здійсненням влади; прагнення поставити під свій контроль усі потенційно опозиційні суспільні інститути — родину, традиції, групи інтересів, засобу масової інформації й комунікації; відносно слабе укорінення влади в суспільстві й звідси бажання й одночасно нездатність режиму здійснити повний контроль суспільства; перманентні, але найчастіше не занадто результативні пошуки режимом нових джерел влади (традиції, харизму лідера) й нової, здатної згуртувати злиту й суспільство ідеології; відносна закритість правлячої еліти, що сполучиться з наявністю усередині неї розбіжностей й борються за владу угруповань.

Проте, головна відмінність авторитаризму від тоталітаризму в тім, що автократія не має тоталітарних амбіцій (точніше, не має технологічних можливостей для їхньої реалізації).

Якщо не йти на відкриту конфронтацію з таким режимом, то можна навіть мати свободу дій, наприклад, у економічній та інтелектуальній сферах.

Не обов'язково також активно демонструвати підтримку режиму, досить його терпіти. Якщо принцип функціонування тоталітарного режиму — «Дозволене усе, що наказано», то авторитарного — «Дозволено все, крім політики», оскільки в умовах режиму держава є організмом, відокремленим

від суспільства, й вимагає від людей лояльності й служби, не даючи їм замість зобов'язання на згоду на свої дії.

Таким чином, такий режим може бути авторитарним в одній сфері й ліберальнішим в іншій. Фрідріхові Великому, королю Пруссії, приписують наступну «формулу авторитаризму»: «Я перебуваю в згоді з моїм народом — він може говорити що хоче, а я можу робити що хочу».

Авторитарні режими не мають, як правило, «священної ідеології», що нав'язується всьому суспільству. Найчастіше вони спираються на розмиту концепцію «національного інтересу» й популізм.

Головна мета режиму — не формування «нової людини» за допомогою масованої ідеологічної обробки населення й державного терору (СРСР) або селекції нової раси панів (нацистська Німеччина), а збереження політичної влади любимими засобами. Не обов'язково й існування масової «державної партії», що може бити замінена політичною клікою або опорою на армію.

На думку компаративістів, сучасні авторитарні режими при всіх їхніх розходженнях «характеризуються системою квазі конституціоналізму. Він (на відміну від номінального варіанту) теоретично розглядає конституцію як певне обмеження влади.

Однак механізм реалізації права виводить прийняття політичних рішень зі сфери конституційного контролю. Це досягається шляхом, По-перше, конституційного закріплення значних правових повноважень глави держави (іноді межать з абсолютною владою); по-друге, збереження прогалін, або лакун, у конституції; по-третє, такої практики їхнього заповнення, що у даному режимі завжди проводиться на користь влади.

У системі квазі конституціоналізму... влада виявляється здатною активно діяти поза конституційним полем, приймаючи конституційні норми лише остільки, оскільки вони не заважають забезпеченню владних рішень».

Висновки до першого розділу. У першому розділі проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження, понятійно-категоріальний апарат демократичного транзиту, зокрема його основних понять.

Розглянуті проблеми дослідження демократизації не покривають усього комплексу дослідницьких теоретико-методологічних суперечностей. Дослідникам доводиться долати «методологічну кризу» через звернення одночасно до теорії і досвіду демократизації. Відмовляючись від усеосяжної методологічної конструкції, компаративісти-політологи не заперечують необхідності одержання щирого знання шляхом поєднання «факту» і «цінності» демократії.

Ознакою початку лібералізації, свідченням своєрідної ерозії авторитарної влади, на думку дослідника, є той момент, коли в який-небудь період часу група, що належить до авторитарного істеблішменту, починає виявляти терпимість до незалежних організацій, даючи знати громадянському суспільству, що принаймні деякі форми цих організацій не будуть придушуватися. Лібералізація, за словами Пшеворського, або завершується, призводячи до похмурих періодів, що лицемірно називають нормалізацією, або продовжується і переходить у демократизацію [26, с. 394].

Суть другого аспекту демократизації пов'язана з конфліктом навколо майбутньої інституціональної структури. Особливість цього аспекту, на наш погляд, складається в тому, що конфлікт тут розвертається, з одного боку, між представниками старої авторитарної еліти, що спочатку стали лібералізаторами, а згодом і демократизаторами, і демократичною опозицією, а з іншого, – між різними політичними силами, що входять (або входили) до складу цієї об'єднаної опозиції

Подібна ситуація, за словами Пшеворського, виникає в результаті того, що кожна політична сила обирає саме ту інституціональну структуру, що сприяє просуванню її цінностей, проектів або інтересів. Тому, як зауважує вчений, у залежності від співвідношення сил, включаючи здатність деяких діячів нав'язувати недемократичні рішення, відбувається наступне: або упроваджується визначена демократична інституціональна структура, або починається боротьба за диктатуру.

Демократія устанавлюється лише тоді, коли конфліктуючі політичні сили домовляються про інституціональну структуру, що допускає відкрите, нехай і обмежене, суперництво, і якщо ця структура породжує тривалу згоду.

В дослідженнях частіше звучить теза про кризу, що переживає «класична» транзитологія, необхідність повного відмовлення від неї і застосування альтернативних підходів для аналізу пострадянської реальності. Самі за себе в цьому контексті говорять назви таких статей, як «Кінець «транзитології», «Кінець парадигми транзиту». Усе це, на наш погляд, свідчить про необхідність подальшого реформування транзитологічної парадигми, від успішності якого буде залежати, чи стане наступний етап у її еволюції стадією розвитку, або ж це буде початком «посттранзитологічного етапу», де на зміну цій парадигмі, прийдуть альтернативні підходи (різні варіанти концепції «посткомунізму»).

Таким чином, демократичний транзит – це не єдиний еволюційний процес, а безліч альтернативних і непрямих шляхів, з'єднаних із своєрідними труднощами інституційного, економічного, зовнішньополітичного та соціо-культурного характеру.

Розділ 2. Формування демократичних політичних інститутів Грузії

З дня оголошення незалежності політичний процес в Грузії розвивався на тлі пошуків оптимальної форми правління. Грузинське суспільство і його політична еліта стояли перед вибором між президентською чи парламентською республікою.

Фактором демократичної трансформації є верховенство права. Серед структурних факторів важливим є економічний розвиток з точки зору політичної участі бізнесу, оскільки бізнес може бути активним учасником політичного процесу, є джерелом груп впливу. Поєднання „сильного бізнесу” та „сильної держави” може сприяти демократизації. Обраний в жовтні 1990 року Верховна рада Грузії вніс багато змін в ще діяла Конституцію Радянської Соціалістичної Республіки Грузія 1978 року. Одним з перших змін було видалення з Конституції слів «Радянська Соціалістична», а вже 14 листопада 1990 року його було прийнято закон про «оголошенні перехідного періоду в Республіці Грузія». 9 квітня 1991 року Верховна рада затвердила Закон «Про дію Конституції та законодавства Республіки Грузія », згідно з яким Конституційна комісія повинна була розробити нову Конституцію. В основу нового Основного закону державства повинна була лягти Конституція, прийнята 21 лютого 1921 року. Тоді ж вперше в історії країни була введена посада президента. Незабаром президентом був обраний З. Гамсахурдіа, який займав до цього посаду Голови Верховної ради Грузії. У республіці довгий час йшли дебати з приводу того, чи мав він право називатися першим президентом Грузії: за твердженням його супротивників, першим президентом був Н. Жорданія, який керував Грузією в 1918-1921 роках. Однак поста президента у власному розумінні цього слова в створеній тоді республіці не було: відповідно до Конституції, прийнятій 21 лютого 1921 року, представницьким органом Грузинської держави був парламент, а вищим виконавчим органом влади — уряд республіки, його голова був наділений широкими об'ємом владних повноважень. Уряд обирався

парламентом на один рік, і один і той же особа на цю посаду могло обиратися поспіль лише двічі.

Тому суперечка тоді закінчився на користь З. Гамсахурдіа. Його політичні опоненти, виходячи з традицій парламентської республіки 1918-1921 років, відразу ж після введення інституту президентства зажадали його ліквідації, через неприйнятність для конституційної традиції грузинського народу: на їхню думку, передача управління країною в руки одного лідера могла бути чревата узурпацією влади. Після повалення З. Гамсахурдіа (1992 р.) роль Конституції фактично виконував «Закон про державну владу», а у 1995 році був прийнятий новий Основний закон, який порівнювали з американською моделлю дуалістичного державного режиму.

В межах грузинської конституції зразка 1995 року державна влада була розподіленою на три класичні гілки — законодавчу, виконавчу та судову. Законодавчу владу здійснює парламент, виконавчу — президент Грузії, а судову — Конституційний суд та суди загальної юрисдикції. Вибори парламенту проводилися раз на 4 роки, а вибори президента — раз на 5 років.

Модель державної влади можна віднести до президентської системи, хоча рівновага повноважень порушена в ній на користь президента (реально це рівновагу було особливо порушено в частині парламентського контролю над виконавчою владою, однією з причин чого була наявність парламентської більшості, що складається з прихильників президента).

Конституція визначала наступні функції парламенту, президента і судової влади наступним чином:

- Парламент Грузії є вищим представницьким органом країни, котрий здійснює законодавчу владу, визначає основні напрямки зовнішньої і внутрішньої політики країни, контролює діяльність уряду й здійснює інші повноваження в межах, встановлених Конституцією (ст. 48).
- ✓ Президент Грузії є главою грузинської держави і главою виконавчої влади.

- ✓ Президент Грузії скеровує і здійснює внутрішню і зовнішню політику держави. Він, відповідно до Конституції, забезпечує єдність і цілісність країни, а також діяльність органів державної влади.
- ✓ Президент Грузії є вищим представником Грузії у міжнародних відносинах
- Судова влада здійснюється за допомогою конституційного контролю та інших форм, встановлених законом.
- Акти судових органів обов'язкові для всіх державних органів і фізичних осіб на всій території країни.
- Судова влада є незалежною і здійснюється тільки судами (ст. 82)

Як на парламент, так і на президента покладено цілий ряд дискреційних повноважень, хоча частина влади розділена між ними таким чином, що в рішенні найважливіших питань беруть участь обидві її гілки, зокрема: При прийнятті закону парламентом президент має право відкладального (супензійного) вето, подолати яке парламент може подолати за підтримки 3/5 конституційного складу парламенту. Право законодавчої ініціативи поряд з загальновизнаними суб'єктами має і президент, що не характерно для класичної президентської системи. Президент укладає міжнародні договори, але їх ратифікацію, денонсацію і нуліфікацію здійснює парламент. Надзвичайний і воєнний стан оголошує президент, але затверджує парламент. Призначає і звільняє послів та інших дипломатичних представників президент, але тільки при схваленні парламенту. Президент призначає членів уряду — міністрів за згодою парламенту, але звільняє одноосібно. Парламент обирає членів Верховного суду і Ради Національного банку і призначає генерального прокурора і голови Палати контролю, але тільки з подання президента, відправити же у відставку голову Верховного суду, генерального прокурора, голови Палати контролю і членів Ради національного банку можливо тільки в порядку імпічменту (в порядку імпічменту можна відправити у відставку і члена уряду).

Винятково важливим в системі розподілення державної влади є розмежування владних повноважень у сфері прийняття державного бюджету. Закон про державний бюджет в Грузії приймає національний парламент, однак не має права вносити в нього зміни без згоди президента. Право представити проект бюджету парламенту має лише глава держави. В тому разі, якщо парламент не погодив законопроект про державний бюджет на наступний рік, виконавча влада в обличчі президента має право, згідно з бюджетом попереднього року, покрити обов'язкові витрати, щоб виконати попередні економічні зобов'язання, взяті на себе державою.

В межах системи політичної відповідальності, зафіксованій в Конституції Грузії зразка 1995 року президент не має права розпуску парламенту. Парламент, в свою чергу, вповноважений відправити президента у відставку в порядку імпічменту, хоча процедура його проголошення є настільки складною, що скористатися подібним дискреційним правом практично неможливо).

Одна з найважливіших функцій парламенту — це контроль над діяльністю уряду, який він здійснює за допомогою комітетів, слідчих та інших тимчасових комісій, а також за допомогою запитань, на які урядовці повинні відповідати на засіданнях парламенту. Проте через те, що уряд не підзвітний парламенту, важелі стримування уряду дуже слабкі. Зокрема, парламент не має права відправити у відставку конкретного міністра чи уряд загалом в рамках проголошення ним вотуму недовіри. Члени уряду можуть бути зняті із займаних посад за рішенням парламенту лише в тому випадку, якщо хтось з них порушить Конституцію або вчинить кримінальне правопорушення.

Імпліцитною небезпекою розробленого Е. Шеварднадзе конституційного дизайну гостре політичне протистояння міжпарламентською більшістю і президентом, закладене в рамках запропонованої моделі. В такому випадку може виникнути тупикова ситуація, а це вже може призвести до дестабілізації (через негнучкості

президентської системи — президент не може розпустити парламент, парламент не може відправити у відставку президента), бо вихід з такого глухого кута досить часто відбувався за рахунок порушення конституції (прикладом може послужити кількість кривавих державних переворотів в державах Африки та Південної Америки). Важливу роль в системі стримувань і противаг виконує судова влада. Вона є незалежною від інших гілок влади (якщо не брати до уваги той факт, що її бюджет залежить від президента і парламенту). Судова влада за допомогою права конституційного контролю, правосуддя та інших форм, встановлених законом, врівноважує як законодавчу, так і виконавчу владу. Оскільки як законодавча, так і виконавча (органи виконавчої влади) гілки влади в межах своїх компетенцій приймають рішення незалежно, і жодна з них не має права анулювати рішення іншого, особливо важлива роль надається Конституційному суду, який на основі відповідного позову або подання вирішує питання конституційності нормативних актів, суперечки, що виникають між державними органами через компетенцій, суперечки, пов'язані з питаннями конституційності референдумів і виборів. Рішення Конституційного суду остаточне, і нормативні акти, визнані їм неконституційними, втрачають юридичну силу з моменту оголошення рішення суду. Верховний і Конституційний суди приймають участь у процедурі імпічменту президента, голови верховного суду, членів уряду, генерального прокурора, голови Палати контролю і членів ради Національного банку.

З претензій, котрі висловлюються найчастіше в різний час відносно цієї моделі, можна виділити наступні: а) Негнучкість моделі (президент не може розпустити парламент, а парламент — уряд, не мають права; парламент не може відправити у відставку президента і члена уряду - право він має, але практично це майже неможливо); б) Слабкість і неефективність парламентського контролю над діяльністю виконавчої влади (не існує вотуму недовіри); в) Слабкість впливу парламенту на формування державного

бюджету; г) Високий виборчий бар'єр для партійних списків в парламентських виборах.

У листопаді 2003 року, після т.зв. "Революції троянд" і відставки президента Е. Шеварднадзе політичні лідери, які прийшли до влади, розробили проект конституційних поправок, який після недовгого і формального обговорення 6 лютого 2004 року було схвалено і парламентом. Ці поправки повністю змінили модель поділу влади і, відповідно, систему державної влади в Грузії.

Основним результатом поправок, впроваджених до грузинської політичної системи за результатами «оксамитової революції» 2003 року було значне розширення повноважень президента, послаблення парламенту, інституалізація Кабінету Міністрів Грузії та впровадження посади прем'єр-міністра, а також виведення прокуратури з системи судової влади. Внаслідок таких змін значно порушився принцип поділу влади, стало можливим встановлення фактичного президентського єдиновладдя, обумовленої необхідністю зосередження усієї повноти влади в руках президента заради проведення прискореної модернізації.

Найбільших змін зазнали конституційні статуси президента і парламенту, а також режим їхньої інституціональної взаємодії. До повноважень президента — глави держави — практично без будь-яких врівноважуючих механізмів та процедур увійшли повноваження, характерні як для президентської системи, так і для парламентської. Здійснені конституційні зміни фактично зробило президента єдиним джерелом виконавчої влади. Правда, уряд повинен був бути схваленим парламентом, що було чистою формальністю — якщо парламент не висловить довіри уряду, президент все одно мав би право призначити прем'єр-міністра і розпустити парламент. Незважаючи на те, що за Конституцією органом виконавчої влади в системі центральних органів влади оголошено уряд, вся конституційна система закріпляла роздвоєність виконавчої влади за явної переваги президента. Така система організації влади практично виключала

можливість формування уряду опозиційною президентові парламентською більшістю. Уряд повністю знаходився під контролем президента. Формування його персонального складу відбувалося не після парламентських виборів, а після виборів президента. Уряд фактично ніс політичну відповідальність лише перед президентом) і не міг бути відправлений у відставку до тих пір, поки користується довірою президента. Він міг бути відправлений у відставку за рішенням парламенту лише у тому разі, якщо 3/5 конституційного складу парламенту висловили б йому свою недовіру. Зазначений політичний сценарій, вочевидь, був би здійсненим лише за домінування опозиційної більшості в стінах парламенту. У встановленій системі не існувало поділу повноважень між президентом і виконавчою владою. Президент був наділений наступною низкою повноважень:

- призначати прем'єр міністра за формальної згоди парламенту;
- давати згоду прем'єр-міністрові на призначення того чи іншого члену кабінету міністрів;
- відправляти у відставку уряд, звільняти від займаних посад міністрів внутрішніх справ, безпеки та оборони;
- повноважний скликати засідання уряду і головувати на ньому;
- повноважний припиняти і анулювати акти уряду і установ виконавчої влади, якщо вони суперечать Конституції Грузії, міжнародними договорами, законами та нормативними актами президента.

Все вищесказане позбавляло уряд незалежності і суперечило доктрині парламентського конституціоналізму. Такий дисбаланс повноважень президента і уряду характерний для суперпрезидентської системи, в якій ігнорується один з основних принципів правової держави — принцип поділу влади. Формально президент вже не є главою виконавчої влади, проте він "скеровує та здійснює внутрішню та зовнішню політику держави (ст. 69), а згідно зі ст. 78 "Уряду здійснює здійснення виконавчої влади, реалізацію внутрішньої та зовнішньої державної політики. Уряд несе відповідальність

перед президентом та парламентом". За таких умов виходить, що по суті уряд виконує функцію допоміжного органу президента, а центрального органу виконавчої влади в рамках національної конституції. В межах даної виконавчої системи прем'єр-міністр, як керівник уряду не є главою її головою і його політико-адміністративні повноваження обмежуються лише координаційної діяльністю. Він безпосередньо відповідає тільки за реалізації сформованої внутрішньої державної політики, не долучаючись до процесу її розробки. Відповідно до нової моделі, члени кабінету міністрів несли на собі ярмо подвійної підзвітності, результатом котрого була розкоординація здійснення системної внутрішньої політики. Відповідно до Конституції, і президент, і прем'єр-міністр здійснювали виконавчу владу без будь-якого розподілу функцій і сфер управління, але так, що за діяльність уряду перед президентом відповідав саме прем'єр-міністр. Разом з тим, прем'єр-міністр координував діяльність членів уряду, вів засідання уряду Міністри в такій ситуації, з одного боку, повинні були працювати під керівництвом прем'єр-міністра і виконувати його вказівки, а з іншого, були вимушені активно стежили за політичними пріоритетами президента і впливових чиновників з його адміністрації і враховувати їхню думку у власній діяльності. Якщо президент буде незадоволений кимось з міністрів, він міг сам прийняти замість нього необхідні акти, анулювати урядові постанови і скликати засідання уряду, щоб домогтися коригування урядові політики чи рішень конкретного міністра, погрожуючи звільненням або розпуском уряду. За таких умов міністр, маючи намір прийняти якесь важливе рішення, змушений домогтися згоди обидвох своїх керівників (безпосереднього та фактичного) що потребувало втрати часу та потенційно провокувало міжвідомчий конфлікт. До того ж, коли президент має таке домінуюче становище, навіть кинуте ним на прес-конференції зауваження матиме для міністра більше значення, ніж розпорядження прем'єр-міністра на засіданні уряду.

Значно зросли права президента в сфері законотворчості. Він мав право зупиняти або анулювати акти уряду і виконавчих органів, але не тільки через

їх недоцільність, але і в тому випадку, якщо вони «суперечили Конституції Грузії, міжнародним договорам та угодам, законам та нормативним актам Президента Грузії» (ст. 76.3). Це положення не відповідало принципу поділу влади з двох причин.

По-перше, зі сказаного випливає, що урядові акти та акти установ виконавчої влади повинні відповідати актам президента. Тобто встановлюється жорстка інституційна ієрархія правових актів, і не приймається до уваги ані розподіл компетенцій між цими інститутами, ані те, що акти президента і виконавчої влади є підзаконними і видаються лише відповідно до закону і в випадках, передбачених ним. Разом з тим, слід зазначити і ту обставину, що Конституція Грузії у шостій частині 78-ої статті згадує в якості правових актів, що визначають діяльність уряду, не тільки Конституцію і закони Грузії, а й акти президента, що, з точки зору теорії конституційного права, позбавляє сенсу саме поняття "уряд" як вищого і незалежного органу виконавчої влади.

По-друге, відповідно до впровадженого конституційного режиму поділу владних повноважень, на президента виявилися покладені обов'язки здійснення конституційного контролю. Йому були передані квазісудові функції, що фактично фіксувало вторгнення до компетенції судової влади. Окрім того, президенту було надано право видавати декрети законодавчої сили з податкових та бюджетних питань (в разі розпуску парламенту), а також право затверджувати своїм декретом державний бюджет, якщо його не затвердить в зазначений для цього конституцією термін¹. Таке нововведення означало ніщо інше як передачу президентові законодавчих повноважень парламенту, концептуальне заперечення принципу поділу влади, встановленого Конституцією Грузії. Воно дозволяло главі держави визначати замість парламенту податкову і бюджетну політику протягом обмеженого, але тривалого проміжку часу між розпуском старого парламенту та обранням парламенту нового скликання. Серед прав, отриманих президентом у

---

¹ В минулому президент мав право видавати декрети тільки під час надзвичайного стану

законотворчій сфері, треба також звернути увагу на доповнення права законодавчої ініціативи правом вето. Зосередження в одних руках цих двох прав підвищило можливість тиску президента на парламент і, відповідно, послаблювало дискреційні повноваження останнього у сфері здійснення законодавчої політики. Так, на перший погляд, право законодавчої ініціативи президента було обмежено можливістю його використання лише в "особливих випадках". Проте суб'єкти та критерії фіксації такого "особливого випадку" в рамках законодавчого процесу не встановлювалися. По суті, президент сам у кожному конкретному випадку визначав "особливість" такого випадку, а значить користувався необмеженим правом законодавчої ініціативи. Зауважимо, що уряд також мав подібне право, однак очікувано утримувався від ініціації законодавчих пропозицій, альтернативних президентським.

В цілому, в результаті проведених після "революції троянд" конституційних поправок значно змінився правовий статус національного парламенту Грузії — він втратив свою політичну вагу як вищого законодавчого органу в системі розподілу державної влади. А найголовніше — став абсолютно залежним від волі президента, що отримав право на його розпуск у наступних випадках:

Якщо парламент не висловить довіри новому уряду, сформованому президентом, президент призначає прем'єр-міністра (який за згодою президента призначає міністрів) і розпускає парламент. У разі, коли в цей відрізок часу він в цьому праві обмежений, формує уряд, і протягом місяця після закінчення терміну заборони на розпуск парламенту знову представляє йому уряд, і якщо парламент знову висловить йому довіру, президент розпускає парламент;

Якщо парламент висловить недовіру уряду, президент має право ветовати таке рішення. Вето президента може бути подолано кваліфікованою більшістю. У такому разі президент має право або розпустити уряд як отримувача вотуму недовіри, або розпустити парламент як його виразника;

Якщо парламент протягом трьох місяців не прийме поданий законопроект про державний бюджет, президент або розпускає парламент, або відправляє у відставку уряд.

Як бачимо, з метою формування або збереження бажаного для нього уряду президент на власний розсуд вирішує питання про розпуск парламенту. На практиці, Конституція Грузії зразка 2004 р. надавала оголошенню недовіри тільки рекомендаційний характер. Разом з тим, Парламент Грузії в будь-який момент міг "стати жертвою" цієї "рекомендації", що означало постійний шантаж парламенту, який, в разі перемоги в ньому опозиційних сил, був приречений на розпуск або на конформістську підтримку політики глави держави. Крім того, поправки до Конституції обмежили і законодавчі функції парламенту. Першою стадією законодавчого процесу є законодавча ініціатива. Зокрема, до ст. 67 Конституції Грузії був доданий пункт 3, згідно з яким "якщо уряд не надасть у встановлений термін зауважень з приводу законопроекту, зареєстрованого в парламенті, його (законопроект) можна вважати таким, що був схвалений урядом". Очевидно, що парламент не мав змоги голосувати за будь-який законопроект доти, доки уряд в зазначений термін не схвалить текст даного законопроекту. висловить свою позицію. Ще більш ускладнює діяльність парламенту пункт 8 статті 93, відповідно до якого "законопроект, прийняття котрого призводить до зростання бюджетних витрат теперішнього року можу бути прийнятим парламентом лише зі схвалення уряду. А законопроекти, пов'язані з новим фінансовим роком — лише в межах основних параметрів законопроекту розробленого урядом". Якщо ж до згаданих процедур додати ще й те, що уряд мав право пов'язати законопроекти про бюджет, податковий кодекс і повноваження уряду до питання про довіру (ст. 81) і під загрозою розпуску схилити парламент до згоди, то очевидно, що парламент буде вимушений або змиритися з домінантною роллю уряду в законодавчому процесі, або ж саморозпуститися.

За поправками 2004 року, уряд було лише однією з ланок виконавчої влади та був відповідальним лише перед президентом і парламентом. Відповідно до конституційної реформи впровадженої у 2013 році уряд був визначений вищим органом виконавчої влади, котрий несе політичну відповідальність лише перед парламентом. Останній отримав право оголошувати вотум недовіри уряду за допомогою 2/5 голосів загального числа депутатів (раніше ця кількість становила 1/3 голосів) З 2013 року право призначати і знімати з посади членів уряду повністю перейшло до компетенції прем'єр-міністра (раніше це здійснювалося їм за згодою президента), а його статус почав визначатися як «глава уряду» (до внесення поправок — «голова уряду»). Таким чином, пост прем'єр міністра з розпорядчого та допоміжного перетворився на дійсно управлінський. На той час для політичної опозиції Саакашвілі та його партії був очевидним той факт, що подібний перерозподіл владних повноважень ініціювався третім президентом Грузії заради збереження свого політичного впливу в країні після закінчення його другої президентської каденції. Такі прогнози не справдилися, оскільки у 2012 політична партія Саакашвілі «Єдиний національний рух» поступилися монополією на політичну владу в країні політичній партії «Грузинська мрія — Демократична Грузія» місцевого проросійського олігарха Бендзіни Іванішвілі.

Останні на даний момент зміни до Конституції Грузії були внесені у 2018 році. Вони обумовили перехід Грузії до парламентарної форми державного правління. З 2024 року президент країни обиратиметься вже не в ході загального прямого голосування, а виборчою колегією з 300 представників.

Однак ключовим і найбільш суперечливим аспектом, передбаченим новою конституцією, стали зміни виборчої системи і терміни переходу на чисту пропорційну систему виборів парламенту. Спочатку правляча партія обіцяла скасувати змішану систему і перейти на пропорційну систему

виборів вже до 2020 року, проте пізніше цей термін був перенесений на 2024 рік.

За нині чинним законодавством парламент країни обирається за змішаною системою. 77 з 150 депутатів потрапляють в парламент за пропорційною, а решта 73 депутата - за мажоритарною системою. Опозиція і багато експертів вважають, що подібна система виборів грає на руку перебуває при владі партії і перешкоджає справедливому розподілу мандатів. Зокрема виконавчий директор Міжнародного товариства по справедливих виборів і демократії Михайло Бенідзе зазначив наступне: "Протягом останніх 25 років ми бачимо, що партії, які перебувають при владі, чудово користуються такою системою, а у інших партій, навпаки, немає можливості розвиватися і вступити в ефективну з ними конкуренцію. Те, що у правлячої партії на підставі отриманих 49 % голосів 77% мандатів у парламенті, є результатом саме цієї системи. Представники опозиційних до «Грузинської мрії» сил вважали, що пересунувши термін переходу на пропорційні вибори, влада не виконала своєї ключової обіцянки — скасування змішаної виборчої системи, сприятливої для провладної партії.

Ще однією перешкодою на шляху до консенсусу між правлячою партією і опозицією стала відміна прямих виборів президента. У правлячій партії наполягали на думці, що непрямі вибори президента є оптимальними при парламентській системі, але опозиція вказувала на те, що цей крок суперечить волі більшої частини населення країни. Президентка С. Зурабішвілі, яка сама, в свою чергу, виявилася у лавах критиків запропонованого конституційного проекту, також запропонувала фракції «Грузинської мрії» повернутися до початку запланованого переходу на пропорційну систему вже з 2020 року, а обговорення питання про порядок виборів президента відкласти до формування в Грузії двопалатного парламенту. Слід зауважити, що такий парламент згідно з чинною Конституцією Грузії буде сформований лише після остаточного відновлення територіальної цілісності південнокавказької республіки.

Окремою суттєвою стороною досліджуваного конституційного процесу залишається її адміністративно-територіальний устрій та перманентні політичні проблеми у стосунках з республіканським центром в Тбілісі з автономними регіонами Грузії. Нинішній територіальний поділ тоді ще радянської Грузії сформувався у 1921 році, відповідно до ленінського принципу "демократичного централізму". Країна була поділена на дві автономні республіки і одну автономну область, 65 районів, 10 міст республіканського підпорядкування та 942 сільради. Межі районів, як правило, не відповідали вимогам етнічної однорідності або економічної доцільності. Виокремлення тих чи інших територіальних одиниць найчастіше мало політичне підґрунтя та було скероване на попередження сецесійних процесів в СРСР. Радянська система не передбачала поділу владних компетенцій між республіканською владою, владою автономій, районів і муніципалітетів. Після здобуття незалежності це породило в республіці протиріччя між центральною владою та органами місцевого самоврядування. Положення ускладнювалося ще й тим, що в країні існували території, які як юридично, так і фактично, істотно відрізнялися один від одного за статусом — автономні утворення, регіони, населені етнічними меншинами, адміністративні одиниці, що відрізняються один від одного як за величиною, так і за економічно. В межах території Радянської Грузії інституційно сформувалися Абхазька та Аджарська автономні республіки, а також Південно-Осетинська автономна область. З кінця 80-х рр. минулого століття, коли почався процес дезінтеграції СРСР, а Грузія встала на шлях відновлення державної незалежності, специфіка її адміністративно-територіального устрою призвела до низки громадянських збройних конфліктів.

Якісно інша проблематика в Аджарії призвела пізніше до глибокої кризи в стосунках між верховною державною владою і регіональним керівництвом. У травні 2004 р, після повернення Аджарської автономії в конституційне русло, основні протиріччя були усунуті, але думки про шляхи

нормалізації цієї проблеми в грузинському суспільстві все ще розділені. Ускладнення відносин з автономіями відсунуло на другий план проблему взаємовідносин центру з великими національними анклавом: Самцхе-Джавахеті та Квемо Картлі, в яких проживає 19% населення країни. У зазначених районах можна виділити кілька гострих проблем:

- Проблема освіти. Через відсутність єдиної стратегії навчання державній грузинській мові представників нетитульних етносів абсолютна більшість жителів згаданих районів не володіє ним і, відповідно, не приймає участі в суспільно-політичному житті Грузії.
- Кадрова політика. У цьому плані особливо скрутне становище в Квемо Картлі. де в структурі місцевої влади домінуюча етнічна більшість (азербайджанці) є витісненою з поля муніципального управління. В цій області Головні владні пости займають не місцеві кадри, а люди, призначені з республіканського центру.
- Використання етнічних відмінностей для зміцнення позицій центральної влади. Етнічні анклави під час виборів розглядалися офіційним Тбілісі в якості гарантованих союзників. Провладні партії отримували тут майже стовідсоткову підтримку. За це представникам місцевих владних і мафіозних еліт надавалася на місцях майже необмежена свобода дій.

Невирішеність проблем в зазначених районах поступово загострює ситуацію та в перспективі посилює небезпеку їхньої сецесії.

Що ж стосується розвитку самоврядування і реформ, орієнтованих на децентралізацію влади, тут спостерігається значний дефіцит уваги влади до вирішення цих питань. До певної міри це пояснюється тим, що на певному відрізку історії вирішення проблеми збереження єдиної держави бачилося в саме в жорстко централізованому управлінні, і існуюче адміністративний поділ в повній мірі відповідав принципам централізованої держави. В реальності ж, політика центральної влади в регіонах об'єктивно сприяла, якщо не цілковитій дезінтеграції, то точно посиленню місцевих кланів на противагу загальнонаціональній політичній еліті. Окрім того, проблема

розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади ускладнювалося також і недосконалістю грузинського законодавства в даній сфері. Конституція 1995 року залишало це питання невирішеним. Зокрема, перший пункт статті 2 Конституції визначає кордони Грузії межами встановленими Конституцією колишньої грузинської РСР станом на 21 грудня 1991 року (себто на момент розпаду Радянського союзу) та відкладає процес вирішення питань державно-територіального устрою республіки до моменту відновлення юрисдикції Грузії на всій її території. Разом з тим, в майбутньому територіальний устрій має визначатися відповідно до спеціального конституційного закону, стаття 4 котрого передбачає формування двопалатного парламенту. В статті вказується загальне правило формування верхньої палати парламенту (сенату), яка буде укомплектована представниками Абхазької і Аджарської автономних республік, а також представниками "інших територіальних одиниць Грузії". В свою чергу, Президент Грузії уповноважений призупинити — за згодою Парламенту — діяльність представницьких органів територіальних одиниць або розпустити їх у випадку, якщо їхня діяльність загрожує суверенітету країни, її територіальній цілісності, а також здійсненню конституційних повноважень органів державної влади (стаття 73, пункт "і"). Відповідно до статті 89 Конституції, вищим представницьким органом Аджарії та Абхазії надається право звертатися із позовом до Конституційного суду Грузії разі порушення центральними органами державної влади меж своєї політико-владної компетенції. Таким чином, Конституція Грузії узаконює існування в країні двох автономій, правовий статус яких, відповідно до конституційних законів, встановлюється на основі принципу поділу повноважень між центральною та місцевою владою. Конституцією визначено представництво автономних республік у верхній палаті Парламенту Грузії. Представникам автономних республік котрим гарантуються місця заступників голови Парламенту.

Разом з тим, в Грузії явно простежуються ознаки асиметричного регіоналізму.

У вступі ми коротко торкнулися проблем відносини центру з етнічними автономіями (Абхазія, Південна Осетія). Ці проблеми виходять за рамки питання децентралізації та адміністративно-територіального устрою. Їх, швидше за все, слід розглядати на рівні міжнародних відносин. Разом з тим, досить істотним є питання про те, що пропонує грузинська сторона своїм сепаратиським регіонам.

1 липня 2004 р Парламент Грузії прийняв конституційний закон про статус Аджарської автономної республіки. Відповідно до закону (стаття 1, пункт 2) автономна республіка оголошується невід'ємною частиною Грузії. На жаль, відповідно до висновків експертів венеціанської і грузинської комісії, котрі практично збіглися, зміст закону лише умовно відповідає статусу, котрий повинна мати автономна республіка. Поділ компетенцій між Тбілісі Батумі носить формальний характер. Реально законом зведена така ієрархічна структура, відповідно до якої керівні органи Аджарії виявляються маріонетками в руках центральної грузинської влади. Так наприклад: Президент Грузії має право розпустити Верховну Раду Аджарії (вищий представницький орган автономії) у разі невиконання ним своїх повноважень або якщо ВРА двічі не затвердить кандидатуру голови місцевого уряду, запропоновану Президентом Грузії. У разі розпуску Верховної Ради Аджарії її функції буде виконувати тимчасова рада, знову ж таки призначувана Президентом Грузії. Уряд Аджарії оголошують підзвітним президенту Грузії, який має право призупинити або анулювати урядові акти Аджарії, якщо вони «суперечать Конституції Грузії, міжнародним договорам і угодам, укладеним нею, законам Грузії і правовим актам президента Грузії». Такі ж повноваження має президент Грузії і щодо актів голови уряду Аджарії. По суті, Президент Грузії сам визначає конституційність актів аджарського уряду, і сам же припиняє їхню дію.

Новий член уряду Аджарії призначається головою уряду автономії за узгодженням з керівником відповідної урядової установи Грузії.

Відповідно до закону, Парламент і уряд Грузії постають в якості "вищої інстанції" по відношенню до Верховної Ради та уряду Аджарії. Так, Парламент Грузії може припинити дію акту Верховної Ради автономії, а уряд Грузії має повноваження взяти безпосередню участь у підборі і призначенні міністрів автономної республіки. Відповідно, конституційний закон про статус Аджарської автономної республіки знаходиться в протиріччі з концепцією автономності. За такого стану речей втрачає сенс саме існування автономії. Ця обставина породила в деяких політичних та політологічних колах думку щодо доцільності скасування такої автономії. Не менш серйозну проблему представляє відношення центральної влади до деяких етнічних анклавів. У 1989 році населення Грузії становило 5,6 млн. людей, 30% з них становили етнічні меншини. Серед них найбільш численними були вірмени (450 тисяч), росіяни (приблизно 400 тисяч), азербайджанці (приблизно 300 тисяч), осетини (160 тисяч), греки (приблизно 100 тисяч) та абхази (90 тисяч). Решта етнічних меншин (українці, євреї, курди та інші) не перевищувала 50 тисяч чоловік. Події, що послідували за розпадом СРСР (економічний колапс, еміграція населення, етнічні конфлікти), привели до значного скорочення чисельності населення республіки.

Відповідно до перепису 2002 року, чисельність населення республіки складала 4371 тисячу чоловік, хоча й ці дані не можна вважати достовірними. Існують підстави вважати, що реальне число жителів є набагато меншим. Чисельність етнічних меншин на контрольованій Грузією території склала 16,2%, серед них найчисельніші групи — це азербайджанці (285 тисяч осіб, або 6,5% населення Грузії), вірмени (249 тисяч осіб, або 5,7% населення Грузії), росіяни (68 тисяч осіб, або 1,5% населення Грузії), осетини (38 тисяч осіб, або 0,9% населення Грузії). Чисельність жодної іншої етнічної меншини, котра проживає на території Грузії не перевищувала 20 тисяч осіб.

Перепис населення 2002 року показав, що без урахування конфліктних зон (де чисельність населення теж катастрофічно скоротилася), найбільш

численними етнічними меншинами Грузії вірмени і азербайджанці. Значна частина цих двох етнічних груп компактно проживає в регіонах Квемо Картлі (азербайджанці) і в Самцхе-Джавахеті (вірмени). У зазначених регіонах вони становлять фактичну етнічну більшість. Політичний істеблїшмент країни, як і суспільство в цілому, протягом усього періоду незалежності Грузії були стурбовані сильними іредентистської позиціями в цих регіонах і сецесіоністськими вимогами, які не раз висувалися місцеві політичні угруповання. Дії деяких радикальних угруповань в регіоні дозволяють зробити висновок, що зазначені побоювання мали під собою реальні підстави. Існуючі в цих регіонах проблеми можна пояснити як відсутністю єдиної стратегії громадянської консолідації, так і відсутністю реального самоврядування, що ще більше посилювалося зубожінням населення, високим рівнем корупції, патрон-клієнтилістськими відносинами між місцевими політичними та бізнес-елітами.

Крім спільних рис, ці два регіони мають і відмінні риси, на яких слід зупинитися окремо.

Населення Самцхе-Джавахеті складає 232 тисячі осіб, близько половини з них — це етнічні вірмени. Що стосується безпосередньо Джавахеті то тут етнічні вірмени складають понад 98% всіх мешканців. Вищі ешелони місцевого управління (особливо в Джавахеті) представлені місцевою (вірменської) номенклатурою. З часів комуністичного правління офіційний Тбілісі спритно використовував протистояння місцевих кланів і підтримку окремих елітних угруповань, формуючи лояльне ставлення регіону до загальнореспубліканської влади Грузії. З цих причин вплив радикальних і маргінальних політичних угруповань, на кшталт «Джавахк» чи «Вірко» залишався неформальним, і вони ніколи не користувалися значною підтримкою місцевого населення. Проте і загальнонаціональні грузинські партії також не користувалися електоральною підтримкою в регіоні. Створення відносно лояльної по відношенню до Тбілісі партії "Зоря" теж не призвело до покращення позицій республіканського центру в регіоні. З

другої половини 90-х років в Самцхе-Джавахеті з'явилися і зміцніли неурядові організації, які ставили за мету популяризацію громадянських цінностей, захист політичних і соціальних прав жителів регіону. В даний час ці організації не надають серйозного впливу на суспільне життя регіону, хоча в перспективі можуть зіграти консолідуючу роль.

Населення Квемо-Картлі за офіційними даними становить 587 тисяч осіб, половина з яких є етнічними азербайджанцями. У чотирьох з шести адміністративних районів краю азербайджанці складають абсолютну більшість (приблизно 60-95%). Як правило, на відміну від інших регіонів Грузії, республіканський центр відверто ігнорував політичні амбіції місцевого етносу. Відповідальні адміністративні пости в регіоні здебільшого займали жителі з інших районів Грузії. Центральна влада виправдовували таку політику тим, що серед місцевих азербайджанців не було кваліфікованих кадрів, які володіли б грузинською мовою на відповідному рівні. За рівнем знання державної мови регіон займав одне з останніх місць в країні. Необхідно підкреслити той факт, що етнічні меншини регіону і сьогодні мало зацікавлені в прийнятті участі в державних (інституціональних) структурах, оскільки їхня роль в суспільному житті зводиться до неформальних, патримоніальних відносин.

В останні роки існування радянської влади (в кінці 80-х рр.) в регіоні явно виникли ознаки етнічної напруженості. Місцеві громадські рухи виступили з гаслом створення так званої Борчалінської автономії на території, населеній азербайджанцями. Проте ця вимога, що носила відверто ірредентиський характер не знайшла широкої підтримки в азербайджанському анклаві. Слабкість націоналістичного руху в регіоні була визначена наступними факторами:

1. Офіційний Баку, який з 1988 року виявився втягнутим в карабахський конфлікт, негативно ставився до ідеї створення нових автономій на Південному Кавказі.

2. Азербайджан не бажав загострення відносин зі своїм стратегічним партнером — Грузією. Будівництво та безперервне функціонування спільного нафтопроводу Баку-Джейхан, фактично унеможливили ймовірність виникнення конфлікту за Квемо-Картлі між Грузією та Азербайджаном.
3. Квемо-Картлі залишається головним постачальником сільгосппродуктів в Тбілісі, тому місцеве азербайджанське населення є ніяк не зацікавленим у цілеспрямованого створенні перепон для торгівлі з Тбілісі.

З середини 90-х років створюються і поступово посилюються проазербайджанські громадські рухи «Бірлік» та «Гейрат», які почали свою діяльність із захисту культурних прав азербайджанського населення, але згодом почали висувати і політичні вимоги (приватизації землі, надання азербайджанському населенню рівних прав під час прийому на державну службу тощо).

В загальному плані, положення в етнічних анклавах характеризувалося відносною стабільністю. Кланові відносини, і високий рівень корупції більш-менш згладжували існуючі владні протиріччя та амбіції. Проте питання істотної громадської консолідації та юридично закріпленого та раціонально збалансованого розмежування повноважень між органами центральної та місцевої влади так і не відбулося. Подальше рішення грузинських проблем пов'язаних з етнічним складом південнокавказької республіки значною мірою залежить від прискорення процесів муніципалізації та децентралізації в політико-адміністративній площині, а також розробки дієвої стратегії громадської консолідації в рамках культурної та інформаційної політики.

Влітку 2004 року група незалежних грузинських експертів опублікувала документ, попередньо концептуалізуючий майбутні взаємовідносини тбіліського центру та грузинський адміністративно-територіальних автономних утворень. Концепція була заснована на наступних вихідних положеннях: Абхази розглядаються не як етнічна меншина, а як представники однією з формують націй грузинської держави.

передбачена Ідентифікація абхазів, заснована на визнанні Абхазії як єдиною батьківщини абхазів і їх особливості. Абхазія розглядається в якості члена грузинської держави (держава-член), а не в якості його частини. Статус Абхазії заснований на "розподілі державного суверенітету" між суверенною федеральною державою та його членом-суб'єктом. Влада Абхазії мають незалежне джерело легітимації: їх обирає і комплекту населення Абхазії, тому у відносинах з верховною владою Грузії Абхазія виступає в якості рівноправного і незалежного партнера ("внутрішній суверенітет"). Відносини між Абхазією і Грузією регулюються з урахуванням наступних принципів: розподіл повноважень засноване на т. зв. "подвійному переліку", де чітко визначені як особливі компетенції верховної влади, так і особливі компетенції члена-суб'єкта. «Залишкові» компетенції визнаються «конкурентними» — допускається потенційна їх передача уряду Абхазії. Крім стандартних повноважень, характерних для членів-суб'єктів федеративної держави, визнається за можливе укладення Абхазією торгово-економічних, соціальних, наукових, культурних, спортивних та інших угод з іноземними державами та право створення власних офіційних поліцейських формувань. Абхазія буде володіти широкою фінансовою автономією — самостійно вводить податки, або інші спеціальні збори, збирати та розпоряджатися ними. Конституція Абхазії повинна відповідати принципам республіканізму, де-демократами і правової держави, декларованих Конституцією Грузії. у тому випадку, якщо одна зі сторін прийме якийсь нормативний акт в сфері особливих повноважень іншого боку, то друга сторона має право оскаржити суперечливий акт в Конституційному суді Грузії. повинні існувати додаткові механізми захисту інтересів абхазів і Абхазії: особи, які постійно проживають на території Абхазії, матимуть абхазьке громадянство. Громадянин Абхазії буде одночасно бути і громадянином грузинської держави. У верхній палаті парламенту Грузії (сенаті) представництво Абхазії буде мати право вирішального голосу з будь-яких питань, що стосуються Абхазії, з використанням права вето і механізму

високого кворуму. Для будь-яких змін у відносинах між верховною владою Грузії і Абхазії буде необхідна згода обох сторін.

Відповідно до принципів самоврядування і державно-територіального пристрою Грузії, Аджарська автономна республіка повинна здійснювати: а) особливі повноваження, надані автономії; б) повноваження, делеговані урядом Грузії; в) певні окремим законом повноваження, які стосуються спільної компетенції.

Система верховної влади Аджарської автономної республіки повинна відповідати моделі парламентської республіки: вищий представницький орган Аджарії визначає соціально-економічну політику автономії, комплектує і контролюється уряд Аджарії. Суперечка між державною владою Грузії і владою автономії щодо поділу повноважень має вирішуватися в Конституційному суді відповідно до закону.

Зауважимо, що стосовно Аджарської автономної республіки існує й інша думка. Зокрема, деякі політики вважають, що для існування такої автономії немає ніяких підстав, і що після травневих подій 2004 р саме час поставити питання про її скасування. Але така позиція не знайшла скільки-небудь серйозної підтримки ні в політичних колах, ні в суспільстві.

Південна Осетія (або Цхінвальський регіон) в грузинському дискурсі вважається дітищем радянського режиму (проросійським анклавом), існування якого не має під собою ані історичних, ані політичних підстав. Осетини в Грузії сприймаються як етнічна меншість, більш нечисленна ніж деякі інші етнічні меншини регіону. З урахуванням цих реалій, перспективи колишньої автономної області грузинської РСР обмежується лише наданням їй культурної автономії.

Історичні та політичні особливості оформлення незалежної Грузії з усією очевидністю вказують їй на необхідність створення моделі державно-територіального устрою з різними повноваженнями для Абхазії, Аджарії та Південної Осетії. Іншим регіонам Грузії на першому етапі майбутньої адміністративної реформи було б логічним надати статус

адміністративно-територіальних одиниць, повноваження яких потенційно можуть бути сильно розширені.

Головним бар'єром для децентралізації управління на нинішньому етапі розвитку самоврядування в сучасній Грузії є несформованість адміністративно-територіального устрою країни, його т. зв. «Перехідний характер». Для такої "перехідною" системи характерні наступні проблеми: Занадто багато дрібних самоврядних одиниць на нижньому рівні. Як було відзначено, майже в половині з 998 одиниць самоврядування (47%) проживає менше ніж 2000 жителів. Податкові та інші надходження до бюджету сіл, громад і селищ в цілому складають менше 12 млн. ларі. Це означає, що в зазначених населених пунктах на одного жителя з бюджету доводиться всередньому 5-6 ларі. Самоврядні одиниці не можуть здійснити свої ексклюзивні компетенції через ресурсну обмеженість. При цьому добровільне об'єднання громад, їхнє укрупнення, хоча закон дає на це право, не відбувається. Однією з головних мотивацій для тенденції подальшого поділу самоврядних одиниць є введення нових адміністративних посад і для реалізації політичних та амбіцій їхніх очільників.

Відсутність бюджетної децентралізації, що спричинює проблеми оподаткування та розвитку регіонів. Формально, відповідно до закону "Про бюджетну систему", в Грузії встановлена незалежність місцевих бюджетів, проте на практиці бюджети нижчих адміністративно-територіальних рівнів майже повністю залежать від бюджетів вищих рівнів.

За результатами описаної адміністративної кон'юнктури місцеві громади все більше втрачає довіру до обирається представницьким і законодавчим органам, оскільки вони свідомо приречені на бездіяльність, а часто й на надмірну і небажану політизованість. Процес децентралізації в Грузії йде важко. Політична еліта все ще не зуміла до кінця усвідомити, яким в майбутньому має бути адміністративно-територіальний устрій держави, і які права і обов'язки повинна мати місцеві органи самоврядування.

Висновки до другого розділу. В рамках дослідження конституційного процесу у пост радянській Грузії був зафіксований поступовий перехід від президентської та парламентарної форми державного правління. Подібний процес є прецедентним на пострадянському просторі, де існують сталі традиції та соціальний запит на домінуючу позицію президента у системі розподілу державної влади. Державний режим пострадянської Грузії пройшов поступовий транзит від дуалістичного державного режиму за американською моделлю до міністеріалізму або системи кабінету за британським зразком. Таким чином в середньостроковій ретроспективі були врівноваженні суспільний запит на суспільно-політичну стабілізацію у повоєнний період та прискорену модернізацію після «Революції троянд» з одного боку, та фундаментальна необхідність оформлення дієвою та раціонально врівноваженої інституційної структури, котра могла б попереджати антидемократичний відкат у пострадянській Грузії — з іншого. Проте звертає на себе увагу та викликає обґрунтовані побоювання недорозвинутись партійних інститутів, характерна для усього пострадянського простору та потенційно здатна невілювати позитивні сторони парламентарної форми правління. Приклад сучасної Молдови часів В. Вороніна, В. Філата та В. Плахатнюка є яскравим підтвердженням можливості монополізації державної влади в корисних економічних (корупційних) цілях навіть в межах парламентарної республіки.

Важливими є реформи щодо децентралізації влади та проведення системної реформи адміністративно-територіального устрою в Грузії. Така необхідність, очевидно, суперечить побоюваннями республіканського центру в Тбілісі щодо інтисифікації сецесійних процесів у поліетнічній республіці з сильними місцевими політичними елітами. На даний момент проведення активних реформ в цьому аспекті політичного життя Грузії суперечить наявність у її складі тимчасово невідконтрольних територій, характерна також і для України. Окрім цього, впливає на зазначені процеси і специфічний характер оформлення сильних громад.

Розділ 3. Еволюція моделі демократичного транзиту Грузії

Аналіз трансформаційного політичного процесу, що здійснюється в рамках транзитології, спирається на взаємодоповнюючі і взаємокорегуючі підходи. Завдяки структурному підходові в кожному конкретному випадку визначається комплекс екзогенних/ендогенних факторів (соціально-економічних, соціально-культурних, геополітичних), що жорстко не детермінують розвиток перехідної політичної системи, але створюють визначені умови, інтенсифікують або сповільнюють демократичний транзит.

Дослідники визначають декілька моделей відносин держави та бізнесу. Була створена Р.Далем в межах концепції поліархії. Інституціональні межі можуть відповідати моделі плюралістичної демократії. В іншій моделі відносин акторів перевагу має модель „авторитаризму”. Еліта може сформувати великі угруповання для формування конкуренції. Це призводить до домінування одного актора. Характеризується неефективністю конституціоналізму, парламентаризму, підконтрольності ЗМІ.

Інша модель „приватизація держави”. Бізнес структури можуть підкорити державу, переорієнтувати з національних інтересів на власні інтереси. Зменшується можливість чесної конкуренції. Механізми державної влади спрямовані на захист корпоративних інтересів, для боротьби з політичними суперниками.

В четвертій моделі різновиду авторитаризму як „ неефективний плюралізм за Карозерсом. Хоча є свобода та конкуренція, держава є корумпованою та неефективною. Політичні сили, які змінюються при владі пропонують популізм. В той же час вплив співвідношення потенціалу держави та бізнесу не чітко детермінованим. На режимні зміни мають право інші політичні сили. Дослідники визначають за мету дослідити не режими як ідеальні типи, а траєкторії режимних трансформацій.

Низка помилок у внутрішній і зовнішній політиці привели до моменту остаточної втрати влади першим президентом унаслідок військового перевороту. На початку 1992 р. З. Гамсахурдіа був змушений залишити

столицю й очолити уряд у вигнанні. У 1992–1993 р. у Грузії розгорнулася громадянська війна, восени 1993 р. Гамсахурдія прибув у Західну Грузію й особисто очолив боротьбу за повернення до влади, проте наприкінці року загони звідістів були розсіяні, а сам экс-президент загинув за незрозумілих обставин.

Грузинські дослідники вважають, що перший президент Грузії робив досить сильний акцент на національній міфології, на міфічному походженні грузинського етносу, і це сприяло гіпертрофованому розвиткові місцевого націоналізму. Разом з тим, він не зміг скористатися тимчасовою слабкістю Росії і налагодити регіональне співробітництво на Південному Кавказу, не зумів знайти загальну мову з колишньою політичною елітою Грузії. На нашу думку, критикуючи його діяльність не слід забувати, що Гамсахурдіа не мав ні належного досвіду керівництва країною, ні необхідних економічних знань (або людей з економічною освітою у своєму оточенні). Отже вирішувати вкрай складні політичні й економічні проблеми, що з'явилися перед молодий незалежною державою, йому було неймовірно складно.

Епоху президентства Е. Шеварднадзе (1995–2003), фактично керував Грузією з 1992 р.), що був першого секретаря ЦК Комуністичної партії Грузинської РСР (1972–1985) і соратника М. Горбачова на посаді міністра закордонних справ СРСР (1985–1990) грузинські експерти характеризують як кланове правління, супроводжуване небаченим розквітом корупції, разом з тим визнаючи заслугу другого президента в тім, що саме за його правління було почате рух країни до ЄС і НАТО, прийнята нова Конституція. Соціально-економічне положення держави було в ті часи складним і суперечливим. 1994 р. обсяг виробництва продукції в Грузії упав до рівня 1960-х рр., інфляція склала близько 9000% на рік, рівень безробіття досяг 20%. Вивести країну з кризової ситуації допомогли стабілізаційні кроки (які представляли собою комбінацію монетарних і адміністративних заходів), а також значною мірою кредити МВФ і Світового банку.

Протягом 1994–1995 р. макроекономічну і фінансову ситуацію удалось стабілізувати. У 1996-1997 р. було зафіксовано економічне зростання із середньою швидкістю 6% на рік.

С. Головатий, що особисто знав Е. Шеварнадзе, регулярно з ним зустрічався, вважає, що другий президент Грузії, одержавши країну, охоплену могутніми сепаратистськими настроями і з «нульовою» економікою, зробив для поліпшення ситуації досить багато. Щоб зробити більше, йому просто не вистачило енергії і достатньої кількості чесних професіоналів в оточенні¹.

Під час правління Е. Шеварнадзе в Грузії виник так називаний синдром «політики домінантної влади», з характерним для нього абсолютним пануванням однієї політичної групи, що не дає законної можливості змінити себе біля влади іншою політичною силою. Це привело до того, що на початку XXI ст. існуюча модель керівництва державою не могла задовольнити зростаючий запит грузинського суспільства на участь у керуванні країною, що і стало причиною назрівання «революції троянд».

Оцінка ролі цієї політичної фігури в історії держави як грузинськими, так і іноземними експертами є неоднозначної, нерідко діаметрально протилежної. Дехто вважає Шеварнадзе таким собі злим генієм Грузії, саме його обвинувачуючи у фатальних помилках, що стали основною причиною втрати Абхазії і Південної Осетії. Дехто навпаки стверджує, що Шеварнадзе багато зробив для того, щоб ситуація стабілізувалася, що саме він фактично підготував умови для початку діалогу між осетинами, абхазами і грузинами. Хтось закидає йому нездатність зупинити нагромадження суспільно-політичних і соціально-економічних проблем. А хтось бачить головну заслугу другого президента в тому, що в період його правління грузинська держава відбулася після важких 90-х, одержавши геополітичну функцію, що саме він вибудовував реальну демократію, що фактично зникла за часів його спадкоємця. З огляду на це важко не погодитися зі словами М. Саакашвілі,

що над оцінкою ролі Шеварднадзе ще довго прийдеться працювати історії й історикам.

Візитною карткою правління М. Саакашвілі (2004–2013), на думку грузинських науковців, стали радикальні реформи, зокрема боротьба з корупцією. Багато хто, закидаючи третьому президентові створення орієнтованого переважно на особистий піар авторитарного режиму й абсолютний контроль над ЗМІ, змушений визнавати успіхи в реформуванні державних інститутів і фіскальної політики. Його заслугою вважають те, що Грузію почали сприймати як повноцінну державу і те, що в Європі і світі початку стверджуватися думка, що на Південному Кавказу можливо створити країну європейського типу.

Після приходу М. Саакашвілі до влади в Грузії почалося проведення ряду кардинальних ліберальних економічних реформ: ослаблення контролюючої ролі держави в розвитку приватного бізнесу; зміна системи одержання ліцензій за принципом «одного вікна»; скорочення перелікові ліцензованої діяльності (на 85%) і т.п. Було проведено податкову реформу, унаслідок якої кількість податків скоротилася з більш ніж 20 до 7. Одним із пріоритетів економічної політики оголошений приватизація, виставлена на продаж найбільші підприємства країни, що викликало бурхливе зростання іноземних інвестицій і ВВП країни. Радикально реформована соціальна сфера: уведена ваучерну систему в сфері освіти та страхової медицини.

Завдяки прийнятому 2004 р. новому податковому кодексові надходження в бюджет країни в 2007 р., вирости в 2,7 рази. 2011 р. Кодекс було оновлено. З метою додаткового захисту прав платників податків запроваджена посада податкового омбудсмена, цілком звільнений від прибуткового податку власників мікробізнесу (підприємств із річним звертанням не більше 20 тис. дол. США), полегшено податковий тиск на малий бізнес. Революційної зміною виявилось оголошення податкової амністії, без чого було б, напевно, проблематично досягти участі в приватизації важливих об'єктів фінансово здатних на це грузин, що

небезпідставно побоювалися, що правоохоронні органи зацікавляться джерелом їхніх статків. Одержавши після виходу в грудні 2004 р. Законів «Про амністію і легалізацію недеklarованих фінансових зобов'язань і майна» гарантії безпеки, чимало грузинських бізнесменів активно включилося в процес приватизації. Це підвищило його результативність.

Грузія обрала шлях відкритої економіки, тому фактично без обмежень виставила на продаж значну кількість державних компаній. Покупцями дрібних підприємств ставали переважно місцеві компанії, іноземні фірми купували великі об'єкти. Після введення в дію нової соціальної програми удалося позбавитися головного недоліку попередньої – знеособленості. Підтримка нужденних у Грузії постійна адресної завдяки спеціальному механізмові їхнє виявлення. У сфері охорони здоров'я введений страхування за ваучерами (якими передбачений усі мінімально необхідні медичні послуги). Ваучери є безкоштовними для найбідніших шарів населення, представники яких мають право обирати, медичній установі його використовувати. Більш заможні громадяни можуть придбати індивідуальну приватну страховку. Не залишилася осторонь змін і освітянська область: для заохочення вчителів до саморозвитку рівень їхніх зарплат прив'язали до кваліфікації, рівня знання іноземних мов, рівня володіння ПК і т.п.; підвищена автономія (зокрема фінансову) дирекції шкіл.

Далеко не всі економісти вважають більшість реформ команди Саакашвілі вдалими. Так, російський дослідник Н. Мендкович у монографії «Ціна реформ, або Чому Грузії не удалося?» (яка, судячи з назви, напевно задумувалася як своєрідна відповідь на роботу Л. Буракової «Чому Грузії вдалося?») піддає нищівній критиці фактично всі реформаторські зміни того часу. Він вважає, що прийняте грузинським керівництвом «...рішення відпустити економіку у вільне плавання і відкрити двері імпорту... це – дійсне економічне самогубство»; обвинувачує його в неефективному використанні іноземного фінансування, левина частка якого, за словами

дослідника, направлялася на забезпечення імпорту і реекспортних операцій, у той час як власне виробництво розвивався слабо.

Місцеві експерти відзначають, що Грузії за десятиліття президентства Саакашвілі удалося істотно просунути на шляху реформ. Утім, на їхню думку, саме ряд квапливих, одноособових рішень президента фатально погіршила відносини з Росією. Самовільне розширення президентських повноважень порушило баланс сил у системі державної влади. Фактичне позбавлення широкої маси реальної можливості брати участь у керуванні державою було причиною розчарування значної частини населення як у реформах, так і в особі головного реформатора – президента.

Усе це визначена втома виборців від бурхливої діяльності команди Саакашвілі і чекання на рішення ряду соціальних проблем за допомогою широких можливостей лідера нової політичної сили – Б. Іванішвілі, значною мірою сприяли одержанню перемоги на парламентських виборах 2012 р. коаліцією «Грузинська мрія» (яка стала своєрідним плацдармом для перемоги Г. Маргвелашвілі на президентських виборах 2013 р.). Ряд грузинських експертів висловлювали сумніву щодо можливості представників цієї коаліції ефективно керувати країною й адекватно сприймати виникаючі перешкоди.

У другій половині 2010-х рр. економічне становище країни погіршилося. Так, 25 лютого 2015 р. національна валюта (ларі) досягла історичного мінімуму щодо американського долара, знецінивши взагалі на 30% порівняно з листопадом 2014 р. У жовтні 2016 р. знову почалося стрімке падіння ларі, наслідком чого став новий історичний мінімум, зафіксований Національним банком Грузії 22 грудня (2,7846 GEL/\$1). Унаслідок цього в країні підвищилися ціни на продукти харчування, технікові, а також, природно, на імпортні товари. У найбільш поганому положенні виявилися люди, що виплачують іпотечні кредити в доларах США (переважна більшість таких кредитів у Грузії виданий саме в доларах, при тому, що зарплату громадяни одержують у ларі). Зважаючи на те, що грузинські банки видають

великі кредити лише за умови їхнього забезпечення квартирою або іншою нерухомістю, родина, що не зуміє виконати свої фінансові зобов'язання, може залишитися взагалі без даху над головою. Для того, щоб виправити ситуацію, уряд Грузії розробив спеціальний план «дедоларизації», що почав діяти в 2017 р.

Їм передбачений перерахунок частини доларових іпотечних кредитів у ларі за зниженим курсом (із субсидією за державний засіб), збільшення надходжень у бюджет за рахунок зростання податків на тютюнові вироби, автомобілі, паливо й ігорний бізнес. Також уряд затвердив рішення про скорочення витрат на утримання відомств.

На думку аналітиків, цю ситуація викликана внутрішніми, так і зовнішніми факторами, зокрема, скороченням експорту і грошових переказів до країни, зменшенням кількості туристів. Це зв'язано, по-перше, з визначеними економічними проблемами в найбільш значних торговельних партнерів Грузії (Росії, Туреччини, Азербайджану, України, Вірменії), – країн, до яких переважно експортувалися товари, і відкіля надходила левина частка грошових переказів. По-друге, зазначені негаразди зв'язані з недотепною політикою нинішньої грузинської влади: ускладненням візового режиму, мораторієм на продаж землі іноземцям. На думку президента Центра економічного розвитку Грузії Р. Гоцирідзе, державний бюджет країни після 2012 р. став досить перенасичений соціальними зобов'язаннями. «Грузинська мрія» прийшла до влади значною мірою завдяки соціальним обіцянкам і пожертвувала економічним розвитком Грузії заради спроб утілення їхній у життя.

Дехто з грузинських економістів не приховував свого скептицизму щодо запланованих «антикризових заходів» уряду. Так, Г. Хухашвілі вважає, що анонсовані в плані «дедоларизації» дії не є порятунком від проблем, що коштують перед країною, оскільки вони вирішують лише короткострокові задачі по виходу зі складної ситуації. Він вважав досить дивну ініціативу щодо трансформації доларових іпотечних кредитів. Зважаючи на те, що в

Грузії чимало соціально незахищених людей, кредитів знаходяться в сегменті людей із середнім добробутом, виникає питання щодо того, наскільки це соціально виправдано. Адже виходить, що бідні субсидіюють людей з більш значним добробутом.

Незалежні експерти припускають, що девальвацію ларі вмотивовано не так економічно, як політично, що вона зв'язана насамперед з передвиборним рішенням уряду «піддобрити» так звані «електорально значущі» соціальні групи виплатою різних премій, матеріальної допомоги, інших фінансових бонусів, підвищенням зарплат і пенсій. Ці витрати привели до зростання обсягу грошової маси, і ця маса постійна занадто важким тягарем для грузинської валюти. Тим більше в умовах незначного ВВП країни і величезного зовнішнього боргу, що досягає 13 млрд дол. США, утричі перевищуючи державний бюджет.

Наприкінці 2016 р. у Грузії відбулися масові акції протесту проти збільшення ставки оподаткування нових автомобілів і (що ще більш істотно для значної частини населення) підвищення більш ніж утричі мита на автомобілі з правим кермом. Цілком заборонити автомобілі з правим кермом (які попадають до країни вживаними за досить демократичними цінами – 1000–1500 дол. США) уряд не наважився, зважаючи на те, що кількість таких машин, за різними оцінками, складає приблизно 30-40% автопарку Грузії. Прихильники на продовження їхньої експлуатації відзначають, що Грузія, на відмінність від західних держав, є країною бідної, тому, заборонивши незаможної частини населення купувати недорогі японські автомобілі, уряд, по-перше, зазіхне на соціальну справедливість, по-друге, забере роботу в тисяч вітчизняних імпортерів і дилерів.

Труднощі в Грузії зберігаються, хоча визначені позитивні тенденції, що дають підстави стверджувати, що трансформаційно-модернізаційні перетворення тут, хоча і поволі, але просуваються вперед. Зокрема, Грузія досягла значного прогресу в поліпшенні умов ведення бізнесу. Свідченням цього стало її переміщення з 23 на 16 місце в міжнародному рейтингу «Doing

Business-2017» (Україна зайняла в ньому 80-у позицію з 190-ти). Грузія залишається однією з найбільш сприятливих країн світу за показниками економічної волі.

У щорічному рейтингу американського дослідницького центру «The Heritage Foundation» «Індекс економічної волі 2016 року» (охоплює 178 тримав) вона зайняла 23 позицію (група країн «з переважно вільною економікою»), що є найкращим результатом серед колишніх республік СРСР (Україна –162 місце, серед країн «з репресованою економікою»). Грузія продовжує залишатися однією з найбезпечніших країн світу. В індексі злочинності по країнах «Crime Index for Country 2016» вона розташувалася на шостому місці з 117-ти можливих. 2016 рік став для країни рекордним у сфері туризму. Загальна кількість іноземних гостей, що відвідали Грузію, досягла 6,3 млн чоловік, що на 7,6% вище показників 2015 р. Індустрія туризму в 2016 р. узагалі принесла країні прибуток понад 2 млрд дол. США (більше, ніж у 2015 р. на 10,1%)¹⁴⁵. Одним зі стратегічних задач сучасної Грузії продовжує залишатися рух на зближення з ЄС. Величезною перешкодою на цьому шляху є слабка економіка. Голова фонду «Проект непереможна Грузія» З. Бежанішвілі вважає, що нинішній стан економічного розвитку Грузії перспективу інтеграції в ЄС на найближчі 10 років. На його думку, країні не удалося використовувати для досягненні відчутного економічного прогресу ні сприятливу зовнішньоекономічну кон'юнктуру і вигідне геополітичне розташування, ні режим вільної торгівлі зі США і ЄС, ні родючу землю і чудовий клімат, ні будь-які інші фактори. Офіційні представники державної влади набувані більш оптимістично. Міністр закордонних справ Грузії Г. Джанелідзе вважає свою батьківщину демократичною державою з розвитий, відкритої, конкурентноздатністю економіки, що уможлиблює економічну інтеграцію з ЄС.

Питання реформ у Грузії, що проводилися в 2004-2012 роках М. Саакашвілі є актуальною й іноді суперечливою темою для дискусій і досліджень. Досвід проведення подібних реформ може служити одним із

прикладів для України. Сьогодні наша держава вже робила спроби з використання грузинських практик. Також варто вказати, що реформування Грузії проводилося ще до приходу до влади М. Саакашвілі. Але радикальні і швидкі зміни, що ввів тодішній президент справді були значущої і революційними для Грузії. Зрештою, реформи в цій країні продовжуються і сьогодні. Грузія – країна з великою історією. Грузинською мовою країна зветься Сакартвело. Сучасна Грузія, займаючи площу в 69,7 тис. кв. км, розташована на границі Передньої Азії і Близької Схід, і відноситься до Східної Європи. Загальне населення сьогодні складає близько 5 млн. чоловік. Держава є унітарною, напівпрезидентською республікою, з урядом, обраним за принципом представницької демократії. Сьогодні Грузія є членом Ради Європи, Організації по безпеці і співробітництву в Європі, і Організації за демократію й економічний розвиток. Початок незалежного життя Грузії був затьмарений подіями в Абхазії – ця територія, за підтримки Росії, відокремилася від Грузії в результаті кровопролитного військового конфлікту. У 2008 році історія повторилася з Осетією – у ході п'яти днів боїв російські війська вибили нечисленні сили Грузії, і зупинилися менш чим у ста кілометрах від Тбілісі. Грузія і велика частина міжнародного співтовариства розглядають ці регіони, як частина території суверенної Грузії, що знаходяться під російською військовою окупацією.

У 2007 році М. Саакашвілі призначив дострокові президентські вибори на 5 січня 2008 року і на проміжний період пішов у відставку. Це рішення надало йому дві переваги: по-перше, створило враження чутливості до вітчизняної і міжнародної критики; по-друге, короткі терміни ускладнили опозиції організацію ефективної кампанії, а міжнародним організаціям – створення ефективного механізму моніторингу. Шанси М. Саакашвілі додатково зросли внаслідок спецоперації наприкінці 2007 року проти одного з його головних опонентів Бадрі Патаркацишвілі – засновника і співвласника телеканалові «Імеді» [3].

Президента Саакашвілі переобрали за результатами виборів у січного 2008 року з 52% голосів. Цей результат одержав широку підтримку з боку Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) і США як більш-менш відповідний міжнародним стандартам. Однак залишається відкритим питання, чи зміг би Саакашвілі перебороти 50-процентного порога й уникнути другого туру без зафіксованих у процесі виборів порушень. У травні 2008 року, після президентських виборів, відбулися вибори в парламенту, на які правляча партія одержала 60% голосів. Незважаючи на порушення, результати виборів довели, що М. Саакашвілі залишився популярним політиком у Грузії: можливо, тому що більшій частини електорату не було довіри до його опонентів. Згодом багато обраних представників опозиції вирішили не брати участі в роботі парламенту.

Унаслідок серпневої війни з Осетією відбулося об'єднання «навколо прапора і президента» перед особою агресії з боку Росії. Проте згодом опозиція відновила атаки на уряд.

Опозиція, яку владу позбавила (або це був її власний вибір) можливості працювати в законодавчих структурах, відображаючи настрою широкого суспільного несхвалення діяльності уряду, розгорнула вуличну кампанію навесні і влітку 2009 року з метою змусити президента М. Саакашвілі і його уряд піти у відставку. На відміну від хвилювань у листопаді 2007 року, уряд фактично не втручався в демонстрації. Екстремізм і непрактичність багатьох лідерів опозиції і їхніх взаємних обвинувачень не досить допомогли їм підняти власний авторитет серед населення.

Першим виборчим тестом для післявоєнної Грузії стали загальнонаціональні місцеві вибори в травні 2010 року. Правляча партія здобула повну перемогу на виборах і мерів, і до всіх місцевих рад. Згодом, у жовтні 2010 року, уряд ініціював внесення виправлень до Конституції – можна припустити, що для передачі важелів влади від президента до уряду і законодавчої влади. Крім того, було запропоновано відновити змістовний діалог з опозицією відносно медіа-реформ заради забезпечення більш

широкого доступу до національних електронного медіа і збільшення прозорості структури власності приватних підприємств (таких, як телеканал «Імеді») і початі суспільні слухання щодо реформи виборчої системи. Отже в післявоєнний період проблеми з боку опозиції значною мірою було знешкоджено.

Конституційна реформа також заслуговує на увагу. Вона передбачає перехід влади від президента до уряду і законодавчої влади. Її проштовхнули досить швидко в середині 2010 року. На думку багатьох представників опозиції, реформу проводили в умовах обмеженого доступу опонентів уряду до національних засобів масової інформації і за недостатньої кількості суспільних консультацій і обговорень. Висловлювали підозри про те, що 2013 року, коли в президента Саакашвілі закінчиться другий термін, він зможе зайняти крісло прем'єра.

Грузія надіслала Венеціанській комісії (Європейської комісії за демократію через право) запит проаналізувати запропоновані зміни в Конституцію. Комісія позитивно оцінила частину аспектів реформи, але висловила застереження щодо складної процедури зняття прем'єр-міністра через вотум недовіри, а також обмеження ролі парламенту в прийнятті бюджетних рішень. На завершення комісія рекомендувала ввести додаткові механізми для посилення ролі законодавчої влади в нагляді за діяльністю уряду.

Венеціанська комісія також висловила занепокоєння процедурою призначення суддів і її впливом на незалежність судової влади. Підтримуючи принцип довічного призначення, комісія висловила сумнів щодо того, що нових суддів повинний пропонувати президент, оскільки це може підняти незалежність судової системи. Додатковою причиною для такого занепокоєння є нововведена вимога трирічного іспитового терміну для нових суддів.

Показники демократизації «Країн перехідного періоду» Freedom House у 29 країнах Центральної Європи і Євразії влучно ілюструють політичний

розвиток Грузії після революції 2003 року [14]. За шкалою від 1 (щонайгірше) до 7 (найкраще) показник Грузії склав 4,83 у 2003 (рік революції), досяг найвищого рівня 4,96 у 2005, знизився до 4,79 у 2008 і виріс до 4,93 у 2009 році. Відсутність прозорості і підзвітності викликав серйозну недовіру населення. 2008 року відносна більшість (45%) опитаних у дослідженні «Gallup» про чесність виборів відповіла, що вибори не минулого чесними [16]. Рівень суспільної недовіри до заяв уряду залишався високим, що відображало не тільки загальний рівень розчарування, але і високий рівень популізму в цих заявах.

Під час першої прес-конференції після переобрання М. Саакашвілі оголосив про розробку 50-денної програми з виводу Грузії з бідності, обіцяв менше їздити за кордон, налагодити стосунки з Росією і врегулювати конфлікти з Абхазією і Південною Осетією. Тобто, як і раніш, він повинний був виконати три головні задачі: зберегти цілісність країни, перемогти корупцію і підняти економіку.

Якщо Б. Шеварнадзе понад 10 років перебування при владі вмilo маневрував між Заходом і Росією, то позиція М. Саакашвілі мала чіткий та стабільний антиросійський і прозахідний характер [5].

На початку XXI ст. Грузія обрала інтеграцію до НАТО і Євросоюзу, про що в 2002 р. заявляв Е. Шеварнадзе. На референдумі, що відбувся разом з тим із президентськими виборами в 2008 р., 72,5 % учасників висловилися за приєднання до Північноатлантичного Союзу [5].

Тепер варто досить детально розглянути зміст самих реформ і результати їхнього впровадження. Сьогодні є досить відомої теза про те, що Грузія є однією з тих країн, яким удалося за досить короткий термін упровадити ряд реформ і позитивно змінити ситуацію в країні. Однак дослідники й експерти не одностайні в оцінці грузинських реформ і якості їхніх результатів. З одного боку, значна частина експертів характеризує їх винятково позитивно, з іншого боку, критики наголошують на тому, що реформи не принесли потрібного результату. Варто сказати, що обидві

сторони праві. Справді соціальні, економічні, політичні та інші зміни в Грузії були досить радикальної і прогресивними (як для країни з таким розвитком станом на 2003 рік), але не усі вони були якісно реалізованими і «підходящими» для країни. Вони також неоднозначно оцінюються з огляду на особисті «головного реформатора» - М. Саакашвілі, і відносини до нього грузинського народу після 2013 року. Ще одним аспектом є відносно короткий термін, що пройшов з часу впровадження змін.

У такий спосіб перейдемо безпосередньо до розгляду основних реформ, серед яких будуть: антикорупційна, правоохоронних структур, кримінального законодавства, державного сектора, судової системи, системи виконання покарань, податкова, митна реформа, внутрішньо економічна лібералізація, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності, візова лібералізація, приватизація, ліцензування і видачі дозволів на відкриття бізнесу, електроенергетики, газового сектору, охорони здоров'я, сфери соціального захисту, військова. [1].

Однією з відомих реформ, що здійснювала Грузія була антикорупційна реформа. Протягом 2000–2004 років корупційна ситуація в Грузії характеризувалася проникненням цього явища в політику, економіку і систему державного керування. Корупція і корупційні відносини стали основою буття грузинського суспільства. Спостерігалися глибока економічна криза, надмірне державне втручання в економіку, монополізація найприбутковіших секторів економіки, контроль держави за ресурсною базою [4]. Після Революції троянд відбулося формування нової антикорупційної політики щодо стратегії і реалізації першочергових дій, спрямованих на подолання корупції. Ключовим моментом у правовому регулюванні антикорупційної політики Грузії стало прийняття президентом Грузії указу від 24 червня 2005 року № 550 «Об твердження національної антикорупційної стратегії» і Плану дій з реалізації цієї стратегії. Незважаючи на ті, що в цій країні фактично відмовилися від створення спеціалізованого антикорупційного органу, а відповідні повноваження одержала Генеральна

прокуратура Грузії, порівняно з іншими країнами Східної Європи і Центральної Азії, де такі установи були утворені, Грузія досягла більш значних результатів [4].

Однак, за свідченням багатьох джерел, корупція в країні просто перейшла з нижчого рівня на вищий, вона проникнула у верхніх шарів влади. Проте, проведені дослідження констатують той факт, що більшість громадян не зіштовхуються з явищем корупції [7].

Завдяки рішучим заходам, за даними Міжнародної правозахисної організації по боротьбі з корупцією „Transparency International”, за рівнем корупції в поліції Грузія сядає п'яте місце у світі, тобто увійшла в групу найменш корумпованих країн на манер Канади, Данії, Фінляндії, Німеччини. З метою кардинальної зміни іміджу поліцейських і відновлення довіри до них з боку населення в Грузії створені незалежну Сервісну агенцію. Агенція здійснює ряд різних функцій, зокрема, прийому скарг від населення, видачу посвідчень водія, реєстрацію автотранспортних засобів і зброї (Національне паспортне бюро і бюро реєстрації громадян передавалися до Міністерства юстиції). Завдяки створенню єдиної бази даних і впровадження принципу „єдиного вікна” процес оформлення документів і здійснення реєстраційних процедур скоротився від декількох тижнів до декількох хвилин (наприклад, постановка на облік транспортного засобу з метою одержання реєстраційного посвідчення триває не більше 15 хв) [8].

Реформування правоохоронних органів складалося в об'єднанні різних структур і раціоналізації бюджетних витрат. Була оновлена матеріально-технічна база (нові автомобілі, нові поліцейські ділянки), підвищена заробітна платня. Також було розформовано ДАІ, разом з тим уведена система поліцейських патрулів, що одержали функції обласної поліції. Модернізовано служби допомоги в надзвичайних ситуаціях і створений цілодобовий телефонний центр «022». Вагомого значення придбало створення агентства обслуговування за принципом «Єдиного вікна» [1].

Реформування в правоохоронній сфері супроводжувалося активними рекламно-інформаційними заходами, спрямованими на підвищення інтересу молоді до державної служби і формування позитивного іміджу правоохоронних органів. Інформаційна кампанія з підтримки реформ уключала демонстрацію нової форми одягу й екіпірування поліцейських, оснащення й автотранспортних засобів, установлення на вулицях рекламних проспектів і білбордів, проведення поліцейськими занять у навчальних закладах і т.п.. З метою посилення мотивації молоді до проходження служби в системі МВС Грузії передбачений комплекс соціальних гарантій і пільг. Завдяки штатним скороченням і оптимізації фінансових витрат на роки реформи заробітна плата поліцейських різних категорій виросла від 15 до 40 разів. Наприклад, щомісячне грошове забезпечення дільничного інспектора поліції складає від 400 до 500 доларів США, патрульного поліцейського – від 600 до 1 тис. доларів США, начальника відділу, оперативного офіцера, слідчого – до 2 тис. доларів США. Професія поліцейського є однією з найпрестижніших у країні, а конкурс на заміщення вакантних посад у різних службах складає від 10 до 50 осіб на місце (в органах наслідку – близько 30 осіб на місце) [4]. Мінусом даної реформи стало звільнення майже половини службовців. Однією з важливих була реформа кримінального законодавства, вона була покликана зруйнувати інститут «злочинців у законі». Прийняття 24 червня 2004 року Закону про організовану злочинність і рекет підірвало інституту «злочинців у законі». Як результат за ґрати потрапило значну кількість злочинців. З травня 2005 року в Кримінально-процесуальний кодекс були внесені зміни, відповідно до яких будь-яка інформація про факт скоєння злочину є підставою для початку попереднього наслідку. Збільшено контроль апарата Генерального Прокурора над попереднім наслідком для зменшення фактів порушення прав людини. Час для попереднього наслідку зменшений з 9 до 4 місяців, час утримання під гідною зменшений з 24 до 12 місяців. Обвинувачуваний має право: запросити 2-х осіб як свідків на будь-яке

розслідування, організувати власне розслідування. Введення інституту процесуальних угод [1].

В сучасних умовах одним з ведучих і впливових правоохоронних відомств Грузії є саме Міністерство внутрішніх справ, що має стійкі позиції і значний авторитет як у загальній системі органів державної влади, так і серед грузинського населення. Основні і найбільш радикальні організаційні зміни в МВС Грузії відбулися протягом 2005–2007 р. Разом з тим таке реформування здійснювалося системно, поступово в кілька етапів шляхом оптимізації структурних підрозділів з одночасним скороченням управлінського апарата, реорганізацією системи комплектування кадрів, відновленням матеріально-технічної бази, подоланням корупції у всіх ланках правоохоронних органів. Особливе значення для керівництва Грузії придбали заходи, спрямовані на ліквідацію проявів організованої злочинності на чолі з так названими «авторитетами» і «злочинцями в законі» (у службовій картотеці МВС Грузії наприкінці 2000-х років утримувалися дані про 349 «злочинців у законі», що діяли на території країни, що складало біля третини від усіх «авторитетів» пострадянського простору) [7]. З метою посилення боротьби з організованою злочинністю впроваджене нове законодавство, розроблене з урахуванням досвіду США й Італії (у грузинському законодавстві офіційно закріплені такі поняття, як «злочинці у законі», «кримінальний світ», «розборка» і «член кримінального світу»). Упроваджений також діючий механізм і спрощена процедура залучення до кримінальної відповідальності таких представників «професійного» злочинного світу, що дало можливість правоохоронним органам фактично перебороти організоване встановлення на вулицях рекламних проспектів і «білбордів», проведення поліцейськими занять у навчальних закладах і т.п.. З метою підвищення мотивації молоді до проходження служби в системі МВС Грузії передбачений комплекс соціальних гарантій і пільг. Відробивши від двох до п'яти років і звільнившись, поліцейський одержує право на часткову пенсію, визначене

час діють соціальні пільги, існують державні програми з одержання освіти (у т.ч. за кордоном) і працевлаштування [7].

Ефективною є реформа державного сектора. У Грузії відмовлялися від послуг як окремих чиновників так і цілих державних структур. Міністерство економічного розвитку, що утворилося внаслідок об'єднання Міністерства містобудування, Міністерства транспорту і комунікацій і власне Міністерства економіки, стало колективним генератором реформ. Двигуном у цьому Мінекономрозвитку був Каха Бендукідзе, із приходом якого кількість персоналу міністерства скоротилася втричі, кількість відомств у два з половиною рази. У Міністерстві сільського господарства з 4374 осіб залишилося працювати 600, у Міністерстві фінансів з 5342 осіб залишилося 3673, у мерії Тбілісі з 2500 залишилося 800, у Міністерстві захисту навколишнього середовища і природних ресурсів з 5000 - 1700. У цілому Кількість міністерств скоротилося з 18 до 13, було скасовано й об'єднане ряд державних департаментів, агентств, установ і служб (з 52 до 34). Кількість співробітників органів державної влади скоротилося майже вдвічі. Реформи зменшили кількість контролюючих органів з 40 у 2005 році до близько 20 у 2011 р. У держслужбі були встановлені значно вищі зарплати, установлені їхній мінімум і максимум (еквівалент від 70 до 1800 доларів) [2].

Судова реформа полягала в наступному: створення Незалежної Вищої Ради Юстиції (High Council of Justice); відділення першої судової інстанції від другої; запровадження чітких процедур для суддів; запроваджено Єдиний Сертифікаційний Іспит для суддів, адвокатів і прокурорів; підвищення зарплати і пенсій суддів, та інше.

Також була реформована система виконання покарань, побудовані сучасні пенітенціарні установи і ратифікована Факультативний Протокол Конвенції катування і покарань.

Змінилася податкова система. З 21-го виду податків, що існували в Грузії в 2003 році, залишилося шість, причому, з фіксованими ставками. Податкова система була радикально спрощена. Новий податковий кодекс

придбав силу в 2005 році. Ставка соціального внеску знизилася з 33% до 20%, замість прогресивної ставки податку на прибуток фізичних осіб (на заробітну платню), що досягала 20%, була упроваджена фіксована ставка на рівні 12%. ПДВ знизився з 20% до 18%. Ставки податків на прибуток і майно, акцизи на алкоголь, нафтопродукти, тютюн і автомобілі, а також ставки митних зборів залишилися без змін. Ставки оподаткування надалі зменшувалися. Унаслідок цих змін у 2010 році режим оподаткування в Грузії оцінювався як один з найбільш ліберальних у світі: сумарна ставка податку на доходи фізичних осіб і соціального внеску дорівнювала 20%, ставка податку на прибуток – 15%, а ПДВ – 18% (ставки всіх цих податків стали фіксованими). Також були впроваджені заходи з викорінювання тіньового бізнесу. Зменшення податкових надходжень через зниження ставок оподаткування значною мірою компенсувалося за рахунок розширення податкової бази, посилення податкової дисципліни, а також більш твердих заходів зі стягнення податків, включно з високими зборами і штрафами за недотримання податкового законодавства. Законодавчі зміни забезпечили ліквідацію більшості податкових пільг і, таким чином, допомогли ввести єдині і рівні умови для бізнесу, а також розширили базу оподаткування. За даними статистики Грузії, у 2009-12 роках у бюджет надходило 100% податків. Проте, за даними австрійської компанії «Euroobserver», що проводила дослідження навесні 2009 року, рівень тіньової економіки Грузії складав понад 68% і був рекордною на всьому пострадянському просторі. Цими цифрами активно тодішня опозиція країни (дійсна влада), разом з тим тодішній уряд називав них некомпетентними.

Провівши митну реформу Грузія об'єднала податкову інспекцію і митну службу, ліквідувала кількісні обмеження на імпорту/експорт та інші, значно знизила митні тарифи та інше. Дозвіл на імпорту, що оформлявся протягом трьох тижнів, зараз протягом чотирьох днів. Установлено фіксовані митні ставки. 90% імпортних товарів мають нульову митну ставку. Знято обмеження з вивозу засобів за границі Грузії.

Найбільш вагомим зрушенням постійна внутрішньо економічна лібералізація. Був прийнятий «Закон про вільну і конкурентну торгівлю», що запобігає передачі державою монопольних прав приватної або державної компанії. Прийнято новий Трудовий кодекс: скасовано мінімальний рівень оплати праці; ліквідоване монопольне положення профспілок [19].

Ще одним позитивним міжнародним кроком постійна візова лібералізація. Скасування візового режиму для громадян майже 100 країн (усіх країн із ВВП на д/н більше 10 тис дол. США), у т.ч. ЄС, Туреччини, Ізраїлю, Японії, Канади, США, Швейцарії. Істотне спрощення одержання в'їзних віз для громадян інших країн. Легалізація подвійного громадянства [19]. Почавши реформи Грузія широко використовувала метод приватизації, насамперед, монетарної, одержавши від цього значні прибутки.

Увагу приділяють реформі ліцензування і видачі дозволів на відкриття бізнесу. Маленька місце ліквідація складної системи одержання ліцензій і дозволів на ту або іншу діяльність і її заміну на систему «одного вікна». Скорочено перелік ліцензованої діяльності - на 85%. Зменшено кількість єднальних і контролюючих органів. Скорочено термін реєстрації нового підприємства будь-якого типу в податковому офісі до 1 дня - моментальна реєстрація. Можливість використання електронного підпису. Процедури державної і податкової реєстрації бізнесу об'єднані і спрощені. Кількість обов'язкових документів і необхідний час значне зменшилася [1]. Як результат Грузія постійна однієї з країн, з найбільш сприятливими умовами для відкриття власного бізнесу. Однак можливість легкого відкриття не означала, що бізнес буде мати достатні умови для існування. Значна частина підприємств досить швидко перестають працювати і закриваються.

Реформа енергетики. Приватизація енергетичного секторів, що почалася з 2006 року, дозволила грузинам забути про систематичні відключення електроенергії. Конкурс із приватизації найбільшої мережі електроенергетики Грузії (охоплює близько 70% країни) у 2007 році виграла чеська компанія Energo-Pro, що інвестувала 427 мільйонів доларів. Здачу

території охоплює литовський концерн Achema Group. У Грузії п'ять постачальників газу, основним постачальником є Азербайджан, що поставляє газ до 2013 року за ціною 167 доларів за 1000 м³ – для населення і по 143 долара – для ТЕЦ [2].

Очевидно, переваги приватної власності демонструють наступні показники. До 2003 року на відновлення мережі енергозбереження було витрачено 700 – 800 млн. доларів (79% - кредити, здача – безповоротні гранти). Але, у супереч це, працювала третина потужностей. Інвестованих державою з 2003 року і пізніше повернутих у бюджет унаслідок приватизації 350 мільйонів доларів вистачило на те, щоб Грузія перетворилася з імпортера в експортера електроенергії. Унаслідок дерегуляції сектору, функції Міністерства енергетики скоротилися в 30-50 разів. Значно зменшилися й обсяги його фінансування – з 140 млн. доларів у 2006 році до 13 млн. – у 2010 р. [2].

Радикальні зміни відбулися в освітній сфері. Значна частина з 300 вищих навчальних закладів країни була ліквідована. За корупцію заарештовувалися ректори і викладачі. Нова система оцінювання знань до мінімуму звела суб'єктивні фактори. На вступних іспитах абітурієнти мають справу з комп'ютером. Унаслідок цього є рівні можливості одержати якісну освіту й у дітей. Відбулося зламування стереотипів. У країні сформувалося усвідомлення, що ставка на освіту – це найвигідніші і правильні довгострокові інвестиції [2]. Була підвищена кількість приватних шкіл, переоснащений шкіл і підвищена заробітна плата вчителям. У школах почали викладати англійська мова починаючи з першого класу.

Реформа за назвою «100 нових лікарень Грузії» передбачала створення мережі нових приватних клінік на заміну застарілої матеріально і морально пострадянської державної системи. З цією метою була розрахована необхідна кількість лікарень з ліжко-місцями для кожного регіону, оголошена приватизація надлишкових приміщень з умовою інвестувати в створення нових клінік і лікарень.

Програма не передбачала збільшення надходжень у бюджет, її метою було оживити інтерес інвесторів до області. Вже в 2007 році програму підтримало кілька грузинських і закордонних компаній. Проте на шляху реформування стали внутрішньо- і зовнішньополітичні процеси в Грузії 2008 року: дострокові президентські вибори і Російсько-Грузинська війна, що скорегували темпи цієї реформи. Першочергову оплату послуг по охороні здоров'я передбачає і програма соціального забезпечення. Держава стимулює страхову медицину, підтримуючи страхування окремих шарів населення з бюджету [2]. Збільшувалася кількість приватних лікарень. Медична реформа в Грузії, однак, виявилася недостатньо ефективною, з огляду на економічну можливість громадян. Дуже незначна частина могла дозволити собі медичне страхування (яке стимулювало державу).

Реформа сфери соціального захисту. Відбулося підвищення рівня мінімальної пенсії, створена програма з чіткими критеріями для допомоги тим, хто неї вимагає. В умовах напруженого зовнішньополітичного і військового стану Грузії країна вимагала також і реформи збройних сил. Був здійснений перехід до контрактної професійної армії. Навчання грузинських військовослужбовців по стандартах НАТО і стандартизації відповідно до вимог Альянсу в цілому.

Реформи в Грузії продовжувалися у 2018-2020 рр. Найголовнішими напрямками в економіці Грузії є оптимізація витрат, щоб спрямувати вивільнені кошти на розвиток сфери освіти і фінансування інфраструктурних проектів, збереження низького показника дефіциту бюджету, проведення пенсійної реформи і збільшення соціальних виплат. Посилення фінансового контролю бюджетних організацій, створення єдиної системи управління інвестиційними проектами і стратегію управління урядовим боргом. З метою посилення бізнесу в Грузії планується проведення податкової реформи, частиною якої буде звільнення від виплати ПДВ виробників натурального молока і фармацевтичної продукції. У Грузії прийняли новий Податковий кодекс і новий Митний кодекс, а також розроблений закон "Про

підприємців". Планується впровадження системи автоматичного податкового адміністрування, системи швидкого безготівкового розрахунку, проведення реформи ринкового капіталу і підвищення довіри до національної валюти.

Уряд здійснює розвиток туризму в Грузії, проте на відміну від своїх попередників, майбутній прем'єр має намір зробити акцент не на збільшенні кількості туристів, а на розвиток еко- і бізнес-туризму.

Крім того, планується впритул зайнятися сферою обслуговування. У цьому напрямку планується перепідготовка персоналу відповідно до міжнародних стандартів, розвиток освітніх програм по туризму.

Також планується врегулювати сферу перевезення туристів, посилити заходи пожежної безпеки і провести ряд інших заходів щодо поліпшення безпеки приїжджають до Грузії.

Грузинський парламент протистоїть банківському лоббі, що вимагає скасувати мораторій і допустити на ринок іноземних покупців. Банки, більшість яких іноземні, аргументують свою позицію тим, що вільний продаж сільгоспземель матиме позитивний вплив на фінансову систему країни, дозволить знизити ставки по кредитах і, нарешті, перетворить грузинський ларі в основний засіб платежу. На даний момент близько 70% (81,1% в 2015 р) банківських депозитів номіновані в американських доларах. Прийняли закон про заборону на продаж сільськогосподарських земель іноземцям, але насправді він не є проблемою. Позиція полягає в тому, що іноземні інвестори зможуть брати землю в оренду терміном на 50 років .

Грузія переглянула ціну експортної продукції відповідно до вимог договору про ЗВТ. Уже за результатами першої половини минулого року грузинський експорт в країни ЄС зріс на 56% (в порівнянні з аналогічним показником попереднього року), і згодом його обсяги продовжували збільшуватися в міру зняття обмежень за окремими товарними позиціями. Так, наприклад, Грузія отримала авторизацію на продаж в ЄС меду, з червня 2017 року - на чорноморську рибу.

Співпраця Євросоюзу і Грузії не обмежується торгівлею. Брюссель уже надав Грузії 46 млн євро макрофінансової допомоги, а в період 2017-2020 рр. збільшить обсяг фінансування до 450 млн євро. Окремо, через програму EU4Business, 63 тис. Грузинських компаній отримали в цілому 711 млн євро у вигляді відкритих кредитних ліній, тренінгових програм і інших ініціатив.

За даними Єврокомісії, європейська підтримка грузинського бізнесу привела до створення 2450 нових робочих місць і до організації 1500 сільськогосподарських кооперативів. У свою чергу, Грузія прийняла 7000 європейських стандартів в галузі охорони здоров'я, безпеки та захисту навколишнього середовища.

Парламент Грузії прийняв законопроект «Про накопичувальну пенсію», який є частиною пенсійної реформи, здійснюється в країні з метою самовдосконалення існуючої соціальної системи.

Згідно нової пенсійної системи, для кожного жителя Грузії буде відкритий спеціальний пенсійний рахунок, на котрий по 2% від щомісячної зарплатні буде нараховувати держава, працівник, та роботодавець.

Розповсюджуватись данна система буде як на громадян Грузії, так і на іноземних громадян, які проживають в країні на постійній основі. До неї будуть підключені і найбільш важковлаштовані особи.

Цікавим з дослідницької точки зору є порівняльне співставлення актуальної стадії грузинської суспільно-політичної трансформації із етапами переходу до розвиненого демократичного суспільства, виділених теоретиками суспільно-політичного транзиту Так, зокрема, З. Бжезинський виділив три основні стадії демократичного переходу щодо посткомуністичного простору: на першій стадії, що охоплює з одного року до п'яти років, відбувається трансформація політичної і стабілізація економічної систем. Це етап встановлення основних демократичних інститутів: звільнення преси від партійного контролю, припинення дії системи поліцейської держави, виникнення коаліції, що виступає за демократичні зміни; на другому етапі (3-10 років) трансформується економічна система. У

політичній сфері відноситься задача стабілізації, прийняття нової конституції і законодавства про вибори, здійснення демократичних виборів, децентралізації системи державного керування і передачі більшої влади регіонам, зміцнення стабільності створеної раніше демократичної коаліції; на третьому етапі (5-15 років) політична система прагне до консолідації.

Економіка починає розвиватися на стійкій основі зростання без утручання з боку держави. У цей час проводиться «велика» приватизація, формується могутнє прокапіталістичне лобі і підприємницька культура [3, с. 110].

Альтернативну періодизацію процесу демократичного переходу на посткомуністичному просторі запропонував К. Менгес.

У ході аналізу демократичних транзитів у Східній Європі їм були виділені десять стадій. К. Менгес розглянув їхній розвиток на прикладі шести основних держав – Чехословаччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Болгарії і Східній Німеччині. У кожній країні дані стадії здійснювалися в різний час, займаючи за тривалістю від декількох місяців до року, розвиваючись у послідовності: поява і зростання продемократичних груп; зменшення ступеня репресивності політичного режиму; зростання впливу реформістських груп усередині правлячої комуністичної партії; визнання політичним режимом продемократичних груп за допомогою їхньої легалізації або проведення переговорів; обіцянка політичним режимом провести вільні вибори; здійснення перших національних вільних виборів; початковий етап виконання новообраними демократичними органами влади своїх обов'язків; продовження напруженості у відносинах антидемократичних, що містять у собі ультранационалістів і комуністів, і продемократичних груп; здійснення другого циклу національних виборів; консолідація демократичних інститутів, у випадку вільних і справедливих виборів.

Гальмування демократичних перетворень, виникнення етнічних конфліктів, прихід до влади в деяких країнах лідерів з диктаторськими

ознаками обумовило появу так названої концепції стадіалізму, що Т. Карозерс назвав «демократичним песимізмом» [19, с. 87].

Представники цієї парадигми (Ф. Закарія, Р. Каплан, Д. Снайдер, Е. Менсфілд, Е. Чуа) дійшли до висновку, що необхідно дотримувати чіткої послідовності переходу до демократії. Оскільки, деякі країни не готові до встановлення демократичних установ, необхідно відкласти процес демократизації на невизначений час. Стимуляція демократизації може привести до небажаних наслідків.

Таким чином, поставили під сумнів цінності демократичних перетворень, і, узагалі релевантність транзитологічної парадигми навколишньої дійсності.

А. Мельвіль [22, с. 163] також запропонував відмовитися від ліберально-демократичних ціннісних орієнтацій транзитології і переорієнтуватися на позитивістський підхід. На його думку, у найбільш успішних випадках модель переходу до демократії підкорялася визначеній логіці дій і подій. Як правило, південноєвропейські і латиноамериканські демократизації починалися згори, тобто від правлячої еліти, що складалася з реформаторів і консерваторів. Відбувалася попередня «лібералізація», яка могла складалася з об'єднання політичних і соціальних змін ослаблення цензури в ЗМІ, відновлення ряду індивідуальних юридичних гарантій, звільнення більшості політичних ув'язнених і т. інше.

Реформатори, здійснюючи реформи поступово, намагалися протистояти консервативним силам режиму. Це вело до зростання суспільної напруженості і загострення конфліктів. Рішення даного протиріччя відбувалася не як перемога однієї політичної сили над інший, а як «оформлення особливого роду пакту між змагаються сторонами, що встановлює» правила гри »на наступних етапах демократизації і визначені гарантії для тих, хто програв». За цим впливали установчі вибори, у результаті яких до влади приходили не проводили реформи політики, а представники опозиції. Потім відбувалися «вибори розчарування», що

передавали влада в руки вихідців з попередніх правлячих еліт, у цілому не прагнуть до реакційної реставрації старого режиму. Таким чином, відбувалася інституціоналізація демократичних процедур, що була основою для побудови в майбутньому консолідованої демократії.

У контексті скепсису до транзитологічної парадигми Т. Карозерс відзначив, що не є дійсним те, більшість «перехідних держав», насправді знаходяться в процесі переходу до демократії. Також він підкреслює, що зазначені три фази переходу не є обов'язковими для посттоталітарних країн.

Складність переходу посттоталітарних держав підкреслює К. Оффе. Вона складається в труднощі реформування економіки і розвитку національної держави. Його модель транзиту розшифровується наступним чином: установлення політичної демократії, ринкової економіки і створення національної державності [24, с. 9].

Схему К. Оффе доповнює модель Т. Кузьо, що на ґрунті аналізу демократичних перетворень у пострадянських країнах, дійшов до висновку, «що швидкий розрив з минулим став можливим тільки в регіонах з міцною національною ідентичністю (як те три держави Балтії, Західна Україна, Польща).

До трифазної моделі К. Оффе, Т. Кузьо додає четверту фазу – формування політичної нації.

Таким чином, модель демократичних перетворень К. Оффе – Т. Кузьо припускає: на першому етапі – установлення політичної демократії; на другому етапі – твердження принципів і механізмів функціонування ринкової економіки; на третьому етапі – розвиток національної державності; на четвертому етапі – формування політичної нації.

Так, на грузинське суспільство знаходиться лише на початковому етапі другої фази системної трансформації, що характеризується переходом від реалізації задач лібералізації (що в основному було зроблено на попередньому етапі) до власного демократичних перетворень та укріплені у масовій свідомості цінності зорганізованих на демократичних засадах

політичних інститутів. Терміни ж закінчення дійсної фази («демократизація»), залишається відкритим питанням, оскільки процеси демократизації не упоряджені, не спираються на цілеспрямовану державну стратегію і є скоріше результатами політичної кон'юнктури або змушених поступок влади на тиск української громади «знизу» [5, с. 82].

Висновки до третього розділу.

Таким чином, визначені структурні чинники трансформації, специфіка економічної трансформації Грузії в період пострадянського транзиту через модель відносин держави та бізнесу. Зміни в Грузії відбувалися під впливом малої індустріалізованості колишньої республіки, розвиненості її аграрного сектора та наявності значного туристичного та транзитного потенціалу.

Особливостями демократичної трансформації Грузії є: недостатньо інституціоналізований режим з переходом від делегативної до електоральної демократії, має низку екзогенних та ендогенних факторів, інституціональних та квазіінституціональних чинників, яка має загрози внутрішньо режимної трансформації на культурно-ціннісній та економічній основі.

В умовах поліпшення інвестиційного клімату та приходу турецьких, іранських та китайських інвестицій в Грузії спостерігається позитивний тренд на суверенізацію республіки в геоекономічному та геополітичному аспекті. Також була висвітлена динаміка поліпшення економічного життя в республіці під впливом системних адміністративних реформ уряду Саакашвілі, їхня стратегія, господарська база, драйвери та напрямки подальшого поглиблення. Окрім того фундаментальні засади суспільної ментальності, історії та культури південнокавказької республіки, яка визначила унікальність трансформаційних процесів у Грузії.

Грузинське населення можна вважати носієм соціального запиту на відновлення незалежності національної республіки, навіть у порівнянні з народами країн Балтії. Конфлікт з російським імперським центром можна визначити фундаментальним аспектом історії грузинського етносу. Активна

боротьба з Росією за власну територіальну цілісність в пострадянські часи лише активізувала когнітивні доміанти національної свідомості грузин.

Зауважимо, що Грузія була «започатковувачем» хвилі кольорових революцій у Східній Європі, показавши позитивний приклад громадянському суспільству України та Киргизстану. В свою чергу, грузинських досвід проведення адміністративної та економічної модернізації можна вважати найуспішнішим на пострадянському просторі.

Грузія, так само як Україна та Молдова, є активним учасником європейської та євроатлантичної інтеграції. Лідером «східного тріо» у питанні військової модернізації, покращенні інвестиційного клімату та демократизації форми державного правління.

Відбувався поступовий перехід грузинської демократії від стабілізуючого до модернізуючого авторитаризму, а потім до персональної олігархії за молдавським взірцем. Стратегія протидії позасистемній олігархічній владі Б. Іванішвілі була актуальною проблемою для грузинського громадянського суспільства.

Висновки

Для пояснення форм демократичного політичного транзиту в Грузії в науковому дискурсі виникли нові концепти (транзит, трансформація, інституціоналізація, консолідація), що залишаються предметом дискусії. Консолідація демократії є багатоплановим явищем демократії, зміст якого змінювався, багатозначним науковим поняттям, наприклад, одного з автономних етапів зміцнення демократичного режиму.

Внутрішніми і зовнішніми факторами політичного транзиту Грузії є: тривалість здійснення переходу до демократії, перебування країни в «третьій хвилі» демократизації; наявність ефективних державних інститутів; розвиток громадянського суспільства і демократичної культури (роль громадських організацій і політична соціалізація громадян); формування сильних, зрілих політичних партій, наявність єдиної партійної системи; розширення рядів політичної еліти, її навчання (формування демократичної політичної еліти); роль неурядових організацій. Так, зовнішні фактори можуть обмежувати, прискорювати і стимулювати події в процесі демократичної консолідації.

Визначено класифікаційні критерії, за якими можна визначити моделі трансформації режимів, які переходять до демократії. Першим критерієм є темпи перетворень. За цим критерієм пострадянські суспільства можна поділити на дві групи. До першої належать держави з високими темпами переходу до демократії. Серед них країни Балтії. Тут, завдяки історичному досвіду і демократичним традиціям, вже на початку 1990-х років склалися основи нових демократичних режимів, а саме: вільні вибори; прийняття „досоціалістичних” конституцій; формування інституту парламентської демократії; ротація політичних партій, що перебувають при владі; розвинена політична культура. Другу групу становлять пострадянські держави з поетапними темпами реформування політичної системи (Грузія). Вибір темпів реформування політичних систем у цій групі зумовлений вирішенням соціально-економічних протиріч і проблем, створенням певних умов для розвитку демократії. Другим критерієм можна вважати зміст

політичного реформування. Відповідно до нього виокремлюються також дві групи: країни, де одночасно здійснювалися політичні, соціальні, економічні реформи, створювалися засади національної державності. Інакше кажучи, тут трансформація мала комплексний характер (пострадянські держави).

Третім критерієм є форма переходу до демократії. Відповідно до них держави можна згрупувати так: мирний шлях трансформації політичної системи; гостра внутрішня конфронтація і боротьба еліт, що було характерним для Грузії. Четвертий критерій сформували внутрішні і зовнішні чинники, які зумовили трансформацію, у яких перетворення засновуються на внутрішньо іманентних процесах та впливах. П'ятим критерієм є масштаби залучення до соціальних перетворень різних соціальних і політичних сил. Відповідно до цього критерію можна виокремити: держави, у яких у транзитивних процесах беруть участь широкі соціальні верстви і у яких злам тоталітарного режиму відбувся під тиском „низів”; держави, у яких головною рушійною силою перетворень була політична еліта; держави, у яких демократизація відбувається за впливу конкуренції політичних угруповань (пострадянські країни).

Критерієм є інституціональні передумови. За ним виокремлюють три групи держав. До першої зараховуються держави, де досвіду становлення класичних демократичних інститутів не було; до другої - держави, в історичному минулому яких були паростки демократичних інститутів, перехід до демократії означав повернення до втрачених національних традицій демократичного суспільного розвитку. Третю групу складають держави, в яких демократичні трансформації набули комплексного характеру: повернення до демократичних традицій відбувається на більш високому рівні модернізації.

Внаслідок реформ, здійснених у 2004-2012 роках та продовжених у 2016-2020 рр., у рейтингу простоти і зручності ведення бізнесу Doing business-2013 Грузія зайняла 9-ті місце з 185, ставши в такий спосіб першою країною з економікою, що розвивається, що увійшла в першу десятку міжнародного рейтингу. За легкістю починання бізнесу в 2012 році країна була на 7-м місці. За показником реєстрації власності — перше місце. За

приступністю кредитів — у Грузії четверта позиція. У рейтингу захисту інвесторів країна посіла 19-те місце, а оплати податків — 33-є.

У відповідності до Індексу глобальної конкурентноздатності, у 2012 році Грузія зайняла 77-ме місце з 144. Відповідно до Індексу економічної волі — 42-ге місце серед 144 тримав. Зрештою, за Індексом сприйняття корупції Грузія на 51-му місці серед 176 країн.

Ці цифри показують, чому Грузія є привабливою для демократичного світу. Про те, що в країні з довірою ставляться до поліції, швидко можна розпочати власний бізнес з гордістю говорять і самі грузини. Однак за цим є й інше бачення ситуації, незважаючи на всі реформи рівень життя в країні не випробував зростання. Зворотним боком лібертаріанських реформ стало поглиблення бідності, у якій живе значна частина населення країни.

Уряд працював на майбутнє, вкладаючи інвестиції в інфраструктурні проекти й іміджеві програми. Грузини хотіли швидкої зміни у своєму повсякденному житті. Особливо ті, хто ледь зводив кінці з кінцями. Проведені командою М. Саакашвілі реформи різко змінювали правила гри в країні. А це суперечило традиційному способу життя, мисленню грузинів. Суспільство, що звикло до патерналістської політики держави, мотивувало відносини реформаторів до соціальних питань. Відторгнення підсилювалося ще і тим, що влада проводила тверду внутрішню політику, переслідуючи опозицію і її прихильників. У такий спосіб відносини самих грузинів до реформа

Процеси демократичного переходу в розглянутих регіонах після краху Радянського Союзу, незважаючи на одночасність політичних подій, протікали нерівномірно. Наприклад, для країн Центральної Європи перспективи демократизації відкрилися набагато раніш, ніж для пострадянських республік України і Грузії.

Процеси політичного транзиту в Грузії відрізнялися від подій в інших країнах посткомуністичного світу, незважаючи на загальні перешкоди, що виникли на шляху до переходу від недемократичних режимів. На початку

1990-х рр. визначилися перспективи консолідації демократії для таких східноєвропейських держав, як Естонія, Латвія, Литва. Аналіз процесу демократизації в нашій роботі знайшов ряд відмінностей і усередині колишніх радянських республік.

Про консолідацію демократії як періоду політичного транзиту в Грузії можна стверджувати за наявності критеріїв: проведення вільних виборів, розвиток парламентаризму, наявність єдиної партійної системи, забезпечення міжнародної підтримки завдяки інтеграції в ЄС і НАТО. Стабільність демократії в Грузії забезпечується функціональністю відносин між законодавчими і виконавчими органами влади, розгалуженою політичною інфраструктурою, укоріненням парламентських традицій.

Таким чином, причини тривалого процесу демократизації в колишніх радянських республіках визначені тривалим існуванням колишнього тоталітарного режиму, розпад якого знайшов значні проблеми ідеологічного і духовного вакууму, моральної деградації, нігілізму і перекручування. Також на початку переходу від недемократичного режиму в нових пострадянських державах політико-економічний перехід супроводжувався тривалим формуванням нації і держави. Порівняння результатів демократизації пострадянських режимів, з одного боку, підтверджує виявлення в рамках дослідження критерії консолідації демократії, а, з іншого боку, спростовує деякі ознаки, на підставі яких можна стверджувати про консолідацію демократії. Таким чином, виявлені критерії консолідації демократії як етапу політичного транзиту часто не відповідають реальним політичним подіям.

Список використаних джерел

1. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии : Учеб. пособие. – СПб.: Балт. гос. техн. ун-т, 2006. – 215 с.
2. Бежанишвили З. Анализ способности Грузии интегрироваться в ЕС. 25.01.2016. – [Электронный ресурс]: <http://www.apsny.ge/analytics/1453746855.php>
3. Берулава Д. Конкурентоспособность человеческих ресурсов: опыт Грузии. – [Электронный ресурс]: http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-1-2/10.shtml
4. Бельська Т. В. Демократичний транзит: специфічна риса сучасного суспільно-політичного процесу [Електронний ресурс] / Т. В. Бельська. – Режим доступу : Contributor<http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/20082/doc/1/09.Pdf>
5. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський / Пер. з англ. А. Іщенка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с.
6. Буракова Л. Чему Грузии удалось. / Пер. С рус. –К.: Дух и буква, 2012. – 264с.
7. Варченко И. Реформы в Грузии 2004-2012 лет: уроки для Украины [Электронный ресурс] – Режим доступа : https://lb.ua/blog/ivan_varchenko/283375_reformi_gruzii_20042012_rokiv.html
8. Власович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах / В. Власович // Социология и политология: Вестн. Моск. ун-та. – 1998. – № 2.– С. 33–42.
9. Грузия в рейтингах – достижения и неудачи 2016 года. – [Электронный ресурс]: <http://sputnik-georgia.ru/reviews/20170105/234448894/Gruzija-v-rejtingah-dostizhenija-i-neudachi-2016-goda.html>
10. Грызунов С., Бунтман С. Грузия: новейшая история. 05.01.2008. – [Электронный ресурс]: <http://echo.msk.ru/programs/netak/57685/>

11. Давимука С. Політичні режими сучасності та перехід до демократії/ С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужелюк та ін. – Л. : НАН України, 1999. – 166 с.
12. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
13. Данн Дж. Демократия как фантом, мечта и реальность // Демократия и демократизация: К дискуссии о вызовах XXI века / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Европа, 2010. – С. 23–40.
14. Двали Г. Грузия постоянная одним из самых популярных туристических направлений. 10.01.2017. – [Электронный ресурс]: <http://kommersant.ru/doc/3187848>
15. Демократический транзит: модели развития стран южного кавказа / В.А. Кулик, В.М.Якушик, Е.Е. Синдеева, А.Н. Жуган. Под общ.ред. В.А.Кулик /. — К. : ЦИПГО, 2013. – 234 с.
16. Джанелидзе: Грузия постоянная демократической страной с развитой экономикой. 17.03.2016. – [Электронный ресурс]: <http://www.vestikavkaza.ru/news/Dzhanelidze-Gruziya-stalademokraticeskoy-stranoy-s-razvitoy-ekonomikoу.html>
17. Егиазарян А. Грузия: структурные проблемы экономики и турецкая экономическая экспансия (1994–2007). – Ереван; Москва, 2007. – С. 8.
18. Зазнаев О. Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства // Полис. № 2. -2007. – С. 56-67.
19. Золотых М. В. Особенности постсоветского демократического транзита / М.В. Золотых // Вестн. Воронеж. ин-та экономики и социального управления. – Воронеж : ВИЭСУ, 2007. – Вып. 2 – 3 – С. 19 – 21.
20. Камінський Є. Є. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на початку XXI ст. / Є. Є. Камінський. – К. : Центр вільної преси, 2008. – 336 с.
21. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы // Полис. 2004. № 4.

22. Карозерс Т. Ошибка теории поэтапной демократизации / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – янв-фев. – С. 85–102.
23. Киридон Алла, Троян Сергей. Грузия – 2008 –украина-2014:Запаралеленість русских стратагем. Украина и Грузия в международных отношениях: история и общие виклики современности.,2018- с.124-142
24. Кравченко В. «Грузинская мечта» о контрольном пакете. 14.10.2016. – [Электронный ресурс]: <https://dt.ua/international/gruzinska-mriya-pro-kontrolniy-paket-.html>
25. Красин Ю.А. Метаморфозы демократии в изменяющемся мире // Полис. 2006. № 4.
26. Кулик В., Бабич Б., Синдеева Э., Жуган А. Демократический транзит: модели развития стран Южного Кавказа. 08.10.2013. – [Электронный ресурс]: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/demokraticheskiy-tranzit-modeli-razvitiya-stran-yuzhnogo-kavkaza.html>
27. Лебанидзе Г. В Грузии начались антиправительственные акции. 09.12.2016. – [Электронный ресурс]: <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20161216-v-gruzii-nachalis-antipravitelstvennye-aktsii>
28. Лебанидзе Г. Какой парламент получила Грузия на выборах. 31.10.2016. – [Электронный ресурс]: <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20161031-kakoi-parlament-poluchila-gruziya-na-vyborakh>
29. Лебанидзе Г. Правительство Грузии пытается найти выход из «валютного кризиса». 04.12.2016. – [Электронный ресурс]: <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20161202-pravitelstvo-gruzii-pytaetsyanaiti-vykhod-iz-valyutnogo-krizisa>
30. Макаренко Б. Консолидация демократии: детские болезни постсоветских государств // Полития. – 2003. – № 4 (27).
31. Макаренко Б. Посткоммунистические страны: некоторые итоги трансформации / Б. Макаренко // Полития. – 2008. – № 3 (50). – С.105-125.

32. Макаренко Б.И. Консолидация демократии: «детские болезни» постсоветских государств [Электронный ресурс]. URL: <http://www.politnauka.org/library/dem/makarenko>
33. Макфарлейн Н. Пост революционная Грузия на границе? [Электронный ресурс] / Пер. С англ. Галина Ярманова – Режим доступа : <https://krytyka.com/ua/articles/postrevolyutsiyna-hruziya-na-mezhi>
34. Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико- методологічні й прикладні аспекти: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. М. Марчак. – Одеса, 2007
35. Мачкув Е. Демократия, авторитаризм, тоталитаризм – устарела ли эта триада в учении о формах правления? [Электронный ресурс]: <http://www.data.minsk.by/opensociety/1.01/8.htm>
36. Медушевский, А. Перспективы дуализма. Очерк политической трансформации // Вестник Европы. 2008. № 24 [Электронный ресурс]: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2008/24/me7.html>.
37. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты (теоретико- методологические и прикладные аспекты). М., 1999. С.39-46.
38. Мельник Р. Реформирования учреждений из противодействия коррупции в Грузии / / Научный журнал Национальной академии прокуратуры Украины. — 2015. — № 4. — С. 85-93.
39. Новакова О. Авторитарні і демократичні моделі політичної модернізації / О. Новакова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1336>
40. О дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи между Украиной и Республикой Грузия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uazakon.com/index.htm>
41. Оганджян А. Отход вот либерального курса ударил по грузинской валюте. 03.03.2015. – [Электронный ресурс]: <http://dw.de/p/1EkCp>
42. Орлова, Т. В. История новых независимых государств: Postsovieticum [Текст] : навч. посobie / Т. В. Орлова. - К. : «Знання», 2010. – 487 с.

43. Оффе К. Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. Т.2: Постсоциалистические трансформации в сравнительной перспективе. СПб., М., Берлин, 2003. С.9.
44. Перепелка Г. Геополитические трансформации в черноморском регионе, спровоцированные российско-Гибридной войной, как вызов для Украины и Грузии. Украина и Грузия в международных отношениях: история и общие виклики современности,-2018 - с.186 – 201
45. Политический атлас современности. Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств / А.Ю. Мельвиль, М.В. Ильин, Е.Ю. Мелешкина и др. – Москва: МГИМО-Университет, 2007.
46. Портников В. Ненужный реформатор. Чему Саакашвили проиграл выборы в Грузии. 31.10.2016. – [Электронный ресурс]: http://espreso.tv/article/2016/10/31/nepotribnyu_reformat_chomu_saakashvili_prograv_vybory_v_gruziyi
47. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций. Лекция Андрея Рябова на проекте «Публичные лекции Полит.ру». [Электронный ресурс]. / Андрей Рябов. – Режим доступа : <http://polit.ru/lectures/2010/08/12/riabov.html>
48. Протокол о сотрудничестве между Министерством иностранных дел Украины и Министерством иностранных дел Республики Грузия [Электронный ресурс]. – Режим доступа :<http://uazakon.com/index.htm>
49. Пшеворский А. Переходы к демократии / А. Пшеворский // Політологія: хрестоматія. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 385–406.
50. Радченко О. Демократичний транзит, як механізм реформування державного управління: світові моделі та проблеми застосування / О. Радченко // Науковий вісник: Демократичне врядування. – 2009. – Вип. 3. – С. 65–72.

51. Радченко О.В. Сучасні політичні інститути та процеси в умовах реформування політичної системи України: Програма та методичні рекомендації для слухачів за спеціальністю «Державне управління» / [укл. В.В. Лісничий]. – Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. – 22 с.
52. Растоу Д. Переходы к де мократии: попытка динамической модели // Вся политика: хрестоматия/сост. В.Д. Нечаев, А.В. Филиппов. М.: Изд-во «Европа», 2006.
53. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели /Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 34–39.
54. Революция «розовая» //Политологический энциклопедический словарь / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погребная, И. О. Поліщук и др. За ред. М. П. Требіна. — Х. :Право, 2015
55. Решота В. Опыт государственной политики из предотвращение и противодействия коррупции в Грузии [Электронный ресурс] / В. Решота // Демократическое управление (Электронное научное профессиональное издание). – 2013. – № 11. – Режим доступа: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik11/fail/Reshota.pdf
56. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк. – Харків : ХДАК, 2011. – 376 с.
57. Романюк О. І. Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. «Питання політології». Вип. 3. – 2001. – №518. – С. 71 – 78.
58. Романюк О. І. Праві та ліві тоталітарні режими: спільне і специфічне / О. І. Романюк // Нова політика. – 2002. – №1. – С. 55 – 59.
59. Романюк О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. «Питання політології». Вип. 4. – 2002. – №555. – С. 16

60. Соглашение о сотрудничестве между Верховной Радой Украины и Парламентом Республики Грузия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uazakon.com/index.htm>
61. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / под. общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. – Х. : Харьков. нац. ун–т им. В.Н. Каразина, 2005. – 437 с.
62. Сравнительная политология постсоветского пространства. Учебное пособие. Таллинн: Евроакадемия, 2012.
63. Татаренко Н.. Экономическая дипломатия в контексте современных украинско-грузинских отношений. Украина и Грузия в международных отношениях: история и общие виклики современности. Украина и Грузия в международных отношениях: история и общие виклики современности. К столетию установления дипломатического отношения: Сборник научных работ / Упоряд. Ирина Матяш, Тамаз Путкарадзе; Вступительное слово: Валерий Смолий, Игорь Долгов; Институт истории Украины НАН Украины, Научное общество истории дипломатии и международных отношений. Киев: Институт истории Украины НАН Украины, 2018. - с.103-124
64. Татаров О. Ю. Опыт Грузии относительно реализации нового криминального процессуального законодательства в деятельности органов внутренних дел / О. Ю. Татаров, С. С. Чернявський // Научный вестник Национальной академии внутренних дел. – 2013. – № 2. – С. 390–400.
65. Телешун С. О. Основи публічної політики та управління : навч. посіб. / авт. кол. : С. О. Телешун, С. В. Ситник, І. В. Рейтерович та ін. ; за заг. ред. С. О. Телешуна, д. політ. н., проф. – К. : НАДУ, 2011. – 312 с.
66. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / [за ред. Д. Гузіні]. – Київ: вид-во «Ай Бі», 2003. – 342 с
67. Фисун А. А. Демократия, неопартизм и глобальные трансформации: Монография. / А. Фисун. – Х.: Константа, 2006. – 352 с.

68. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М., 2003. – 125 с.
69. Цветков Александр . К анализу вооруженных конфликтов в Украине и Грузии и появления новых распределительных линий в Европе. Украина и Грузия в международных отношениях: история и общие виклики современности.- с.176-186
70. Ясь О. В. Грузія (Сакартвело) // Енциклопедія історії України : в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (председатель) и др. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 226.
71. Михальченко М. І. Великий цивілізаційний вибух на рубежі XX–XXI століть (Рос. мовою). Державне підприємство — Видавництво Верховної Ради України. – 2016. – 504 с.
72. Нова Європа. Укл. Катерина Зарембо.- «Видавництво Старого Лева».- 2019. - 138 с.
73. Джо Стадвелл. Чому Азії вдалося. – Наш формат, 2016. – 218 с.
74. Дачер Калтнер. Парадокс влади. – К.: 2017.- 239 с.
75. Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності». «Наш формат», 2016. – 214 с.
76. Зеленюк Г. І. «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи : монографія / Г. І. Зеленюк. — К. : Знання України, 2007. — 336 с.
77. Зеленюк Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України : монографія / Г. Зеленюк. — К. : Критика, 2003. — 215 с.
78. Зеленюк Г. Особливості інституціоналізації політичних партій в Україні / Г. Зеленюк // Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації : аналіт. доп. / за ред. д-ра політ. наук, проф. Г. І. Зеленюк. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. — 164 с.
79. Барбер Майкл. Як керувати урядом. На користь громадян і для спокою платників податків. К.: Наш формат, 2019.— 360 с.

80. Боротьба за належне врядування у Східній Європі. За ред. Майкла Емерсона, Деніса Ченуші, Тамари Ковзирідзе, Вероніки Мовчан. – Центр європейських полі- тичних досліджень. - 2018.- 249 с.
81. Стенлі Мілгрем. Підпорядкування авторитету. Науковий погляд на владу і мораль.. К.: 2016.- 189 с.
82. Ручір Шарма. Злет і занепад країн. - К. : Літера, 2016.- 169 с.
83. Пшеворский А. Демократия и рынок: полит. и экон. реформ.— М.:РоссПЕН, 1999.—320с.
84. Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / [В. Білчік та ін.] ; за ред. проф. Г. М. Перепелиці ; Foreign policy research inst. - К. : Стилос, 2013. - 301 с.
85. Френсіс Фукуяма. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції». К.—«Наш формат», 2019.
86. Фисун А. Демократизация и national building: к переосмыслению посткоммунистического транзита // Ойкумена.—Альманах сравнительных исследований политических институтов. X.,2005. — С.158-188.
87. Льюис Клайв Стейплз - Развенчание власти. – М.: 2019. — 216 с.
88. Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі : зб. наук. пр. / [М. В. Бондарець та ін. ; за ред. А. Г. Бульвінського, П. М. Рудякова, В. О. Стельмах]. К.: Наука, 2018. – 219 с.
89. Vazhunaishvili Lasha . New Geopolitical Status of Black Sea. Украина и Грузия в международных отношениях: история и общие виклики современности.- с.227-234
90. Burnell P. 2004. Political Strategies of External Support for Democratization. – Foreign Policy Analysis, №1.
91. Charles Fairbanks, «Georgia’s Soviet Legacy», *Journal of Democracy*, Vol. 21, No. 1 (January 2010), p. 147.
92. Chirot D. 2009. Does Democracy Work in Deeply Divided Societies? – Z. Barany and R.G.Moser (eds.). *Is Democracy Exportable?* Cambridge, New York: Cambridge University Press.

93. Christopher Walker, Lincoln Mitchell and Nikolas Gvosdev, «The Rose Revolution, Four Years Later», *The National Interest Online* (13 December 2007), p. 89.
94. David Aphrasidze, «Georgia», in *Freedom House, Nations in Transit 2010* (New York: Freedom House, 2009): <http://freedomhouse.eu/images/Reports/NIT-2010-Georgia-final.pdf>
95. Diamond L. Thinking about Hybrid Regimes // *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. № 2.
96. Epstein D.L., Bates R., Goldstone J., Kristenza I. and O'Holloran S. 2006. Democratic Transitions. – *American Journal of Political Science*, July
97. Ghia Nodia, «Georgia Gets a More Democratic Constitution, Though the Process Is Not Perfect», *Radio Free Europe/Radio Liberty* (19 October 2010): <http://www.refrl.org/articleprintview/2195251.html>
98. Gulczyński M. Trzy fazy przemian ustrojowych w Polsce: inicjacja-transformacja-konsolidacja / M. Gulczyński // *Szanse i zagrożenia procesu konsolidacji systemu politycznego III Rzeczypospolitej Polskiej* ; J. Kuciński (red.). – Warszawa : Wyższa szkoła Ekonomiczna w Warszawie, 2005. – S. 13–46.
99. International Crisis Group, *Georgia: Securing a Stable Future*, Europe Briefing No. 58 (Tbilisi and Brussels: ICG, 13 December 2010), p. 4.
100. International Republican Institute, «Georgia Post-Election Watch: May 2010 Local Elections» (Tbilisi: IRI, 7 July 2010): <http://www.iri.org/news-events-press-center/news/georgia-post-election-w...>
101. Karatnysky A., Motyl A., Schnetzer A. *Nations in Transit. Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States*. New Brunswick, 2002.
102. Makukha Volodymyr . *Bilateral and Multilateral Cooperation Between Ukraine And Georgia in The energy*. Україна и Грузия в международных отношениях: история и общие виклики современности.- с.142-153

103. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // *World Politics*. 2002. Vol. 54. P. 212—244.
104. Neli Esipova and Gocha Tskitishvili, «Georgia Rallies Highlight Frustration with Elections, Media», *Gallup* (9 April 2008).
: <http://www.gallup.com/poll/117385/georgia-rallies-highlight-frustration-elections-media.aspx>
105. OSCE ODIHR, *Georgia: Extraordinary Presidential Elections 4 January 2004* (Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 28 February 2004): <http://www.osce.org/odihr/elections/georgia/66645>
106. Przeworski A. *Democracy and the Limits of Self-Government* / Adam Przeworski. – Cambridge University Press, 2010 – 200 p.
107. REP Roundtable Summary, «Where Does Georgia Go From Here?» (16 September 2008) (London: Chatham House, 2008).
108. Transparency International Georgia, *Plea Bargaining in Georgia: Negotiated Justice* (Tbilisi: TI-Georgia, 2010), pp. 3, 25.
109. *Transparency International, Global Corruption Barometer 2010 Report* (9 December 2010):
http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2010/results
110. V. Papava, «The “Rosy” Mistakes of the IMF and World Bank in Georgia», *Problems of Economic Transition*, Vol. 52 (2009), No. 7, pp. 46, 47.
111. Zakaria, F. *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* / F. Zakaria. – N.Y., 2003.
112. Hale, H. (2014). Contents. In *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Problems of International Politics, pp. Vii-Ix). Cambridge: Cambridge University Press.